

RUSZISZTIKA MA JEGYZETEK

Főszerkesztő:
SZVÁK GYULA

Dmitrij Jefremenko

**ÁLLAM
ÉS TÁRSADALOM
OROSZORSZÁGBAN**

Russica Pannonicana

Д. В. Ефре́менко (ИНИОН РАН)
Государство и общество в России

Fordította: HETESY SZILVIA

Szerkesztő:
SCHILLER ERZSÉBET

© Jefremenko, Dmitrij, 2009
© Russica Pannonicana, 2009
Kézirat gyanánt

Tartalom

Bevezetés. Az állam „kivonulása” és „visszatérése”	7
1. A tulajdonviszonyok változásai és ennek társadalmi következményei	14
2. Szegények és gazdagok a posztszovjet Oroszországban	26
3. A középosztály	33
4. Az értelmiség sorsa és az új „szakemberek”	54
5. A posztszovjet elit	67
6. Bürokrácia a mai Oroszországban	88
7. A civil társadalom problémái	92
8. Néességcsökkenés és a probléma megoldási lehetőségei	102
9. Az orosz fiatalok	114
Zárszó. A mai Oroszország – társadalom poszttraumatikus állapotban	121

Bevezetés. Az állam „kivonulása” és „visszatérése”

1983-ban, nyolc évvel a kommunista rendszer összeomlása és a Szovjetunió felbomlása előtt Jurij Andropov szovjet vezető nagy meglepetést váltott ki alábbi megjegyzésével egy pártülésen: „Ha igazán őszinték akarunk lenni, akkor azt kell mondanunk, hogy mindezekig nem tanulmányoztuk kellőképpen azt a társadalmat, amelyben élünk és dolgozunk, és nem tártuk fel teljes mélységeiben a társadalmunkra jellemző törvényszerűségeket.”¹ Ez a beismerés nemcsak azért volt különösen figyelemreméltó, mert a Szovjetunió vezetője ezzel tulajdonképpen cáfolta a marxista-leninista elmélet mindenhatóságát hirdető dogmát, hanem mert a politikus korábban a KGB vezetőjeként tevékenykedett, így kétségkívül ő volt a Szovjetunió legjobban informált állampolgára. A pártülésen tett kijelentésében minden valószínűség szerint az a paradox jelenség érhető tetten, amikor az ember minél többet tud, annál inkább úgy érzi, hogy nem tud semmit. Bárhogyan is volt, az nyilvánvalóan igaz, hogy sem a legfelsőbb pártvezetés, sem a pártvezetést nagy létszámban kiszolgáló tudósok nem rendelkeztek adekvát elméleti és empirikus képpel a késő szovjet társadalomról. A társadalom állapotával való elégedetlenség, azaz annak a szükségletnek a felismerése, hogy meg kell reformálni a társadalmi-politikai rendszert, jelentősen megelőzte a társa-

dalmi önmegismerés elodázhatatlan folyamatát. Gorbacsov és a peresztrojka többi reformerének valódi drámája alapvetően nem a hibáikból, gyengeségükből vagy a politikai akarat hiányából adódott, hanem abból, hogy nem volt világos elképzelésük arról, mit is akarnak megreformálni, mik a lehetőségei és akadályai a társadalom átalakításának. Bár a politikai rendszer és a szovjet államiság 1991-es összeomlása az új generációs reformerek számára azt az illúziót keltette, hogy szinte teljesen szabad kezük van a meglévő szovjet társadalom alakításában, a „Kik is vagyunk mi?” kérdésre továbbra is keresni kellett a választ.

Fontos megérteni egy másik dolgot is: az az új társadalmi és politikai realitás, amelyet a továbbiakban többnyire posztszovjet Oroszországnak fogunk nevezni, egy komplex folyamat eredményeképpen jött létre. Ebben a folyamatban a legsajátosabb módon kapcsolódtak össze egymással ellentétes jelenségek, mint például a régi rend meghaladására és megőrzésére irányuló törekvések, a társadalom egyik csoportjának tehetetlensége és a másik türelmetlensége, külső erők hatása, valamint olyan események és körülmények, amelyek a történelmi fejlődés esetlegességéről tanúskodtak. A társadalmi-politikai transzformációk bizonyos szakaszában az események folyása ellenőrizhetetlenné vált. Ilyen körülmények között a legfontosabb politikai és társadalmi aktorok működése a kényszerűség által irányított és reaktív volt. Az orosz politikusok az 1980-as és 90-es években hozott döntéseik igazolásául évekkel később gyakran hozták fel érvül, hogy intézkedéseik kényszerűségből fakadtak, és nem volt alternatívájuk.

Jelen áttekintés célja, hogy egy sajátos szemszögből mutassa be a posztszovjet Oroszországot – ez a nézőpont ezúttal az állam és a társadalom kölcsönhatásának kontextusát jelenti. Még ha Oroszország történelmét csak felületesen is ismerjük, akkor is feltűnik, hogy tengelyét az állam és a társadalom viszonya alkotja, miközben ez a viszony egyáltalán nem az Európa-központú tudat normájának számító modell szerint fejlődött és fog továbbfejlődni.

Az orosz történelem majdani 12 évszázadát már a varégek behívásáról szóló legenda is előrevetítette: az orosz társadalom felismerte, hogy képtelen erős társadalmi és politikai rendet létrehozni. Ezért ahhoz az erőhöz folyamodik, amely alkalmas irányító hatalomnak és képes biztosítani az áhított rendet. Az államhatalom ettől kezdve az évszázadok folyamán nemcsak önmagáért, hanem a társadaloméért is munkálkodik. Végül is a társadalom a zavaros időkben vagy az állam összeomlásakor is mindig ugyanoda „lyukad ki”: elkerülhetetlenül szükséges az erős államhatalom helyreállítása.

Karamzin, a nagy orosz történész és konzervatív gondolkodó ezt a hatalomcentrikus paradigmát a következőképpen fogalmazta meg: „Az erős központi hatalom Oroszország védelmező talizmánja.” Karamzin erős központi hatalom alatt nemcsak az orosz uralkodó abszolút hatalmát értette, hanem mindenekelőtt az uralkodó személyében megtestesülő osztatlan államhatalmat. Később egy másik jelentős, a liberális irányzathoz tartozó történész, Vaszilij Kljucsevszkij ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg kritikus szellemben az orosz történelem sajátosságainak kapcsán. „Az állam dagadt, a nép pedig csak sorvadt.” Ez a tendencia a legmeg-

győzőbb és legtragikusabb formában az Oroszországot a 20. században sújtó megrázkódtatások során nyert megerősítést. De még a „posztmodern” 21. században is ugyanaz ismétlődik meg újra: „Az, amit ma látunk, nem csupán és nem egyszerűen »visszatérés« a szovjet időkhöz. *A visszatérés ugyanis általános.* Visszatérés ahhoz, ami mindig is *volt*, a számos reform, a felületes politikai pluralizmus és hasonló jelenségek ellenére.”²

Annak jellemzésére, hogy mi történt Oroszországgal az elmúlt két évtizedben, véleményünk szerint a legtalálhatóbb Arnold Joseph Toynbee terminusa, a „kivonulás” és „visszatérés”. Igaz, hogy a posztszovjet Oroszország esetében az állam „kivonulásáról” és „visszatéréséről” van szó. Az állam „kivonulását” nem célszerű leegyszerűsítve, azaz az állami intézmények számának csökkentéseként értelmezni. Ezek az intézmények még a Szovjetunió összeomlásának pillanatában is folytatták működésüket. Pontosabban fogalmazva, ekkor már léteztek az új Oroszország államhatalmának intézményei, amelyek szemben álltak a Szovjetunió intézményeivel. Amikor 1991. december 25-én a Kreml zászlórúdjáról leengedték a sarlóval és kalapáccsal díszített vörös zászlót, az új Oroszország állami intézményei technikailag megörökölték a régi intézmények hatalmát. Az új hatalom azonban eleinte minden lehetséges módon hangsúlyozta szakítását a régi hatalommal és legitimitásának fő forrásaiként csak az alternatív parlamenti (1990) és elnökválasztást (1991), ill. az „augusztusi demokratikus forradalmat” jelölte meg.

Az állam lényegében a nép értésére adta, hogy ezentúl lemond arról, hogy egzisztenciális, értelemadó sze-

repet játsszon az orosz társadalom számára. A liberális reformereknek kétségkívül megvolt az a szándékuk, hogy radikálisan átalakítsák magát a társadalmat, de ezt nem az állam tradicionálisan erőszakos eszközeivel igyekeztek megtenni, hanem „a piac láthatatlan kezének” segítségével. Ehhez az államnak ki kellett vonulnia a gazdasági szférából, egyúttal a szociális ellátásban lehetőség szerint korlátoznia kellett az állami felelősségvállalás szféráját. Az állam „kivonulása” a gazdaságból azonban már a kezdetektől fogva a régi bürokratikus módszerek segítségével történt, és a hatalmi és az állami kényszerítő intézményeket a politikai harc céljainak megfelelően kezdték használni. Már az 1993-ban elfogadott és ma is érvényes alkotmányban is lefektették azon mechanizmusokat, amelyek lehetővé teszik az állam gyors és látható „visszatérését”.

Ugyanakkor az orosz társadalom az 1990-es évek nagy részében az állam hagyományos paternalista gyámsága nélkül maradt. A későbbiekben megvizsgáljuk, hogy ez mit jelentett a gyakorlatban. Addig is megjegyezzük, hogy pontosan ebben az időszakban történtek a legradikálisabb társadalmi változások, bár ezek szemmel láthatóan nem azok voltak, amelyeket a liberális reformerek vártak. Az állam 1998-as fizetéképtelensége és Primakov posztreformerek kormányának megalakulása fontos határvonal volt, ekkor fejeződött be az állam „kivonulásának” korszaka. Az állam fizetéképtelensége mintegy lezárta a neoliberais gazdasági ideológia korszakát és azt a periódust, amikor az oligarchák csoportjai lázasan osztozkodtak az állami örökségen. Az 1998 szeptemberében kormányra kerülő politikusok többségére úgy tekintettek, mint a „tegnapelőttiek” gene-

rációjának legjobb képviselőire (Jevgenyij Primakov idősebb volt mind Jelcin elnöknél, mind annak elődjénél, Gorbacsovnál). Pontosan ők és nem az 1999 augusztusában kormányfővé előlépett Putyin kezdték meg a „visszafordulást” az állami paternalizmus irányába. Az egy évtizedig is eltartó gazdasági növekedés éppen ez alatt a kormány alatt kezdődött.

A Putyin két elnöki mandátuma alatt zajló gazdasági fellendülés időszakát úgy szokták magyarázni, mint körülmények egész sorának kedvező együttállását. Ezen többek között az állam fizetéképtelensége utáni első években az orosz ipari termelés és munkaerő árának csökkenését, majd az energiahordozók árának folyamatos növekedését értik. Nem érdemes vitatkozni ezzel az állásponttal, de meg kell jegyeznünk, hogy ez a magyarázat nem kellően kimerítő. Putyin „sikertörténetében” a politikai „ügyesség” és kompetencia komponense is jelen volt. Ez a második orosz elnök azon képességét jelentette, hogy maximalizálja az ország fejlődése és a politikai rendszer számára kedvező tényezőket és minimalizálja a kedvezőtleneket. A Putyin-féle rendszer felismerte és kihasználta, hogy a társadalom belefáradt a változásokba, és biztosította a régóta várt stabilitást. A társadalmi és gazdasági változások nem torpantak meg, de visszatértek a társadalom számára már ismert és érthető „állami” kerékvágásba. Oroszország újra a megszokott koordinátákban találta magát, és a régi idők egyes szimbólumai is visszatértek.

Azonban éppen az állam „visszatérése” és a putyini stabilizáció mutatták meg, hogy mennyire jelentősek és fundamentálisak azok a változások, amelyek az országban az 1990-es években történtek. Az állam „visszatért”,

de egy más társadalmi realitásban és tökéletesen új külső környezetben.

Jegyzetünkben (melyet egy 14 előadásból álló kurzusra terveztünk) részletesebben megvizsgáljuk a végbement változásokat és azok fő következményeit.

1. A tulajdonviszonyok változásai és ennek társadalmi következményei

A tulajdonviszonyokat érintő változások már a gorbacsovi peresztrojka idején, a szövetkezetekről szóló törvény elfogadásával megkezdődtek, ez megteremtette az elsődleges feltételeket a vállalkozások fejlődéséhez. A Szovjetunióban élő vállalkozók százezrei tudtak élni a törvény adta lehetőségekkel, a számos korlátozás és a piacgazdasági környezet hiánya ellenére. A vállalkozók egy része nem járt sikerrel, de a Szovjetunió utolsó néhány évében számos új „szövetkezeti tag” sikeresen túljutott a tőkefelhalmozás kezdeti stádiumán és nagyvállalkozóvá tudott válni. A jelicini időszak oligarchái közül többen szövetkezetek létrehozásával kezdték üzleti karrierjüket az 1980-as években.

A szovjet tervgazdaság összeomlása és az államhatalmi intézmények szinte teljes bénultsága által előidézett radikális gazdasági változások 1992-ben kezdődtek. Maguk a reformerek is abból indultak ki, hogy a változások kezdeti szakaszában elkerülhetetlenné válik a gazdasági termelés és az életszínvonal meredek esése, melyet egy gyors helyreállítási szakasz követ. Ezt a szakaszt pedig a piacgazdaság intézményeinek és mechanizmusainak hatására a stabilabb növekedés váltja fel. A reformerek meggyőződése azon alapult, hogy Oroszország fejlődésében utol tudja érni Nyugat-Európát, azaz kisebb módosításokkal képes reprodukálni a nyu-

gati országok kapitalista fejlődését. Valójában azonban a mély gazdasági recesszió és a lakosság nagy részét érintő meredek életszínvonal-zuhanás majdnem egy évtizedig tartott.

A Jelcin–Gajdar kormány „sokkterápiájának” első, legfontosabb intézkedése az árak és a kereskedelmi tevékenység liberalizációja volt. A boltok üres polcai pár hónap alatt árukkal teltek meg, de ezért égbeszökő, 1993-ban 3000%-os inflációval kellett fizetni, amely gyakorlatilag teljesen elértektelenítette az orosz lakosság megtakarításait. Ennek eredményeképpen tömegek kerültek a létminimum szélére, bár azok között, akik akkor a kereskedelmi-közvetítői tevékenységben látták a megoldást, nemcsak vesztesek, hanem győztesek is akadtak.

A Jelcin–Gajdar kormány egyik kulcsfontosságú reformja az állami tulajdon privatizációja volt, és éppen ez vezetett az orosz társadalom szerkezetének visszafordíthatatlan változásaihoz. Az orosz kormány által elfogadott és a kemény kritika, ill. ellenállás dacára megvalósított privatizációs stratégia két fő szakaszból állt. Az első, 1992–1994 között megvalósuló szakasz voucher (privatizációs kupon) privatizáció volt. Ez a fázis rekord rövidségű idő alatt valósult meg, ez pedig elkerülhetetlenül rányomta bélyegét mind a privatizáció hatékonyságára, mind a folyamatot kísérő viták intenzitására. A „sietségnek” kétségkívül politikai motivációja volt. A reformerek célja az volt, hogy gyorsan és végérvényesen szakítsanak a régi társadalmi-gazdasági rendszerrel, eltávolítsák az ahhoz kapcsolódó politikai erőket, továbbá új társadalmi rétegeket és elitet hozzanak létre.

Csubajsz, a privatizáció egyik fő ideológusa széles körben hirdette, hogy az állami tulajdont a privatizációs csekk segítségével a nép kezébe adják át (a csekk nominális értéke 10 000 rubelt tett ki), ez valójában az állami tulajdon gyakorlatilag kontroll nélküli újraelosztását jelentette. Sem az egyszerű vouchertulajdonosok, sem a munkahelyi kollektívák nem váltak így tulajdonossá, bár utóbbiak deklaráltan előnyt élveztek vállalatuk privatizációjában. A városi lakosság széles rétegei számára az egyetlen vitathatatlanul pozitív eredmény a saját lakóingatlan ingyenes privatizációja volt, melynek következtében az ingatlantulajdon sok polgár számára kiegészítő jövedelmi forrássá vált. A lakóingatlanok privatizációja azonban a programot megvalósító helyi vezetés érdeme, és csak akkor valósulhatott meg, amikor a szövetségi hatóságok éppen nem gördítettek akadályt a folyamat elé.

A privatizáció első szakaszának kiábrándító hozadékai ellenére a társadalom széles rétegei számára vitathatatlan eredménynek mondható a tulajdoni struktúrák pluralizációja és a jelentős vagyonnal rendelkező tulajdonosi réteg megjelenése. Mindeközben a leginkább vonzó vállalatok és gazdasági ágazatok jelentős része továbbra is állami ellenőrzés alatt maradt. Ezek sorsáról a privatizációs árverések fázisában kellett dönteni.

A második szakaszban, Jelcin elnöksége alatt a privatizáció alapsémáját a privatizációs árverések jelentették, amikor olyan jelentős vállalatokat, mint a Szvjaz-inveszt vagy a Norilszkij Nikkel, valós értéküknél többszörösen alacsonyabb áron olyan pénzügyi csoportosulásoknak adtak el, amelyek közel álltak a döntéshozói

pozícióban lévő kormányhivatalnokokhoz. Az ilyen üzletek lényegében azoknak a pénzügyi csoportoknak való kifizetéseket jelentették, amelyek az 1996-os elnökválasztáskor támogatást nyújtottak Jelcinnek. Ennek eredményeképpen az orosz kőolajkitermelés, a fekete- és színesfém-kohászat, a sajtó, a pénzügyi szektor és más ágazatok egész sora néhány olyan pénzügyi csoportosulás ellenőrzése alá került, amelyek vezetőit oligarcháknak nevezték el. 1996–1998 között az oligarchák háborúkat is folytattak egymással, nemcsak a tulajdon feletti kontrollért, ill. a politikai befolyás megszerzéséért, hanem annak a lehetőségéért is, hogy az állam rohamosan növekvő adósságkötelezettségeivel kapcsolatos spekulációk révén nagy vagyonhoz juszanak. Az áttörés 1998-ban következett be, mikor az állam augusztusban bejelentett fizetéseképtelensége következtében az oligarchák egy része eltűnt a színről, másik része pedig a Primakov vezette új kormány ellen fordult, mely a monetáris reformok legnegatívabb következményeinek helyrehozását tűzte ki célul. A gazdaságban és a politikában megkezdődött az állam „visszatérésének” periódusa. És ezt az új politikai-gazdasági tendenciát gyorsították fel végeredményben az oligarchák bizonyos sikerei is, mint a Primakov-kormány lemondása vagy a Jelcin–Putyin hatalomátvétel látszólag általuk kontrollált folyamata. Rendkívül fontos azonban, hogy az állam „visszatérése” semmilyen szempontból nem jelentette az 1990-es években lezajlott privatizáció felülvizsgálatát. Sőt, az állami tulajdon árveréseken történő privatizációja Putyin egész kormányzása alatt folytatódott, bár mértéke és tempója fokozatosan csökkent.

Figyelembe véve a korábban elmondottakat, megállapítható, hogy a privatizáció fő társadalmi következményei már a Szovjetunió felbomlását követő első év-tizedben megmutatkoztak. 2000-ben a gazdaságban foglalkoztatottak száma 63,2 milliót tett ki. Ez a csoport a munkaadó tulajdonformája alapján a következőképpen osztható fel:

- állami és önkormányzati – 24,2 millió fő (a gazdaságban foglalkoztatottak összlétszámának 38,1%-a)
- magán – 27,5 millió (43,2%)
- vegyes, külföldi részvétel nélkül – 10,5 millió (16,4%)
- vegyes, külföldi részvétellel, ill. külföldi – 1,0 millió ember (1,6%)

2000-re összesen 131 500 vállalatot privatizáltak, a mezőgazdaságban a nem állami szektor aránya több mint 93%-ot, a kereskedelemben és a közétkeztetésben 88%-ot, az építőiparban 92%-ot, az oktatás területén 14%-ot tett ki.

A posztszovjet Oroszországban az állam és a társadalom megváltozott viszonyának megértéséhez alapvetően fontos a szociálpolitikai problematika bevonása a vizsgálatba. Az, hogy a szovjet korszak szociálpolitikája mennyire hatástalan, már jóval a Szovjetunió felbomlása előtt nyilvánvaló volt, de a szovjet örökségnek éppen ez a része bizonyult rendkívül maradandónak. Nyilvánvaló vonásainak egyike volt a kiegyenlítetttség, mely annak a következménye volt, hogy az ideológiai elveket a Szovjetunió konkrét társadalmi-történelmi feltételei között valósították meg. Magától értetődik, hogy ez a szegénységben való egyenlőséget jelentette, amennyiben az állam az állampolgárok számára olyan

életszínvonalat tudott garantálni, amely az amerikai vagy a nyugat-európai államokhoz képest nagyon alacsony volt.

Az orosz lakosság jelentős része úgy vélekedett, hogy az orosz kormány szociálpolitikájának egyetlen célja van, mégpedig az állam szociális kötelezettségeinek lehetőség szerint maximális csökkentése. Aligha tagadható, hogy nemcsak a jelicini, de a putyini korszak sok reformere számára is ez volt a szociális-gazdasági átalakulásoknak ha nem is célja, de legfontosabb irányelve. Igaz, ezt az irányvonalat nem tudták következetesen folytatni. Az 1990-es évek elején a szociálpolitika az elnök és a parlament közötti küzdőterek egyike volt, később pedig, rendszerint a választási kampányok alatt, tömegesen megszorodtak a szociális kötelezettségek. A helyzetet azonban ügyesen kihasználták azok a helyi vezetők, akik elegendő forrással rendelkeztek ahhoz, hogy önálló szociálpolitikát folytassanak. Részben ebben rejlik Jurij Luzskov moszkvai főpolgármester tartós politikai népszerűségének titka. A szociálpolitikában már Putyin elnöksége idején is nagyon jelentős változások történtek, amikor a gazdasági konjunktúra lehetővé tette, hogy szociális célokra valóban jelentős összegeket fordítsanak. Először is – főleg Putyin elnökségének utolsó éveiben – erőfeszítéseket tettek nemcsak az aktuális, hanem a stratégiai feladatok megoldására is. Ezzel együtt megfigyelhető volt az 1990-es évek politikájának nyilvánvaló folytonossága is.

Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy már az 1993-as alkotmányban rögzítettek bizonyos általános szociálpolitikai irányelveket. Az alkotmány 7. cikkelye Oroszországot szociális állammá nyilvánítja. A kor-

mánypolitika ezt az elvet meglehetősen hosszú ideig figyelmen kívül hagyta oly módon, hogy lényegében megfosztotta a fogalmat a jelentésétől. Utóbbihoz nagymértékben hozzájárult a szociális állam fogalmának kritikája az orosz liberálisok részéről. A szociális állam elveinek ignorálása egyúttal növelte a népesség apátiáját.

Az állam „kivonulásának” kulcsfontosságú, szociális-gazdasági változásokkal együtt járó periódusában az állami szociálpolitika lényege abban állt, hogy egyensúlyozzon a neoliberais reformok biztosítása és a társadalmi-politikai stabilitás megőrzése között. Egészeben véve ezt az irányvonalat az állam 1998-as fizetésképtelenségéig tudták folytatni. Az államcsőd utáni politikai fordulatot jellemeztük mi úgy, mint az állam „visszatérését”.

A tulajdonviszonyokat érintő változások következményei és a piacgazdaságra való átállás fő vonalakban az alábbiakban mutatkozott meg: mindenekelőtt megjelent Oroszországban a munkanélküliség. Nem titok, hogy a Szovjetunióban a csaknem teljes foglalkoztatottság csak a gazdaság kirívó működésképtelenségét leplezte. Továbbá a munkanélküliség, bár nem hozták nyilvánosságra, a Szovjetunió számos régiójában is (a közép-ázsiai köztársaságokban és a Kaukázustól délre fekvő területen) létezett a magas születésszám és a munkaerő-túlkínálat miatt. A Szovjetunió felbomlásával és a neoliberais gazdasági reformok kezdetével a munkanélküliség a gazdaság szerkezeti átalakulásának elkerülhetetlen velejárójává vált. Igaz, az orosz/országi munkanélküliségi ráta a gazdasági átalakuláson átmenő más országokkal összehasonlítva meglehe-

tősen alacsony maradt, ami a liberális közgazdászok szerint a reformok véghezvitelének következtetlenségéről tanúskodott, és arról, hogy a munka hatékonysága továbbra is nagyon alacsony a gazdaságban.

A munkanélküliségi ráta 1999 telén volt a legmagasabb, ekkor a munkaképes korú lakosság több mint 12%-a, azaz 10,4 millió fő volt álláskereső. A gazdasági fellendülés ezt követő évtizedében a munkanélküliség folyamatosan csökkent, és majd csak 2008 őszén, a világméretű pénzügyi válság kitörésével indult újra növekedésnek. Oroszországban a munkanélküliség jellemzően a nőket érinti, a gyengébb nem aránya az összes munkanélküli között 2000-ben 68,2%-ot, számos északi körzetben azonban akár 70-80%-ot is kitett. Ezzel összefüggésben Oroszországban jelentősen megnőtt a nem dolgozó háziasszonyok száma, átlagos életkoruk érzékelhetően csökkent, képzettségük pedig nőtt.

Az a körülmény, hogy a hivatalosan regisztrált álláskeresők száma milliókat és nem tízmilliókat tett ki, a burkolt munkanélküliség rendkívül jelentős mértékére utalt. Az emberek igen alacsony fizetéssel is készek voltak megelégedni azért, hogy ne veszítsék el a vállalatuknál a munkahelyüket. A vállalatvezetők többsége és a regionális politikai vezetés is előnyben részesítette ezt a változatot, amennyiben ez legalább lehetővé tette a társadalom további destabilizációjának elkerülését. Ennek eredményeképpen a gyakorlatilag nem működő vállalatok a dolgozóknak minimális segílyt folyósítottak (gyakran nem pénzben, hanem a már legyártott, de eladatlan termékek formájában), így lehetővé tették számukra, hogy bármilyen más, legális vagy illegális

jövedelemforrás után nézzenek. Egészen a 2000-es évek elejéig mindennapos volt a fizetések késedelmes folyósítása, a csúszások pedig gyakran több hónaposak voltak. Ezért még a működő vállalatoknál is romlottak a munka feltételei és a munkamorál, romlott a munka minősége és a szakértelem színvonala, gyengült a munkahelyi kollektívák összetartása.

A reformok tízmilliókat sodortak a létminimum szélére. Az emberek természetesen eltérő indulási lehetőségekkel és túlélési stratégiákkal rendelkeztek. Egy ideig valamelyest kedvezőbb helyzetben voltak a nyugdíjasok, mivel ők nem függtek a munkaadóktól, és bár a nyugdíjak rendkívül alacsonyak voltak, folyósításuk meglehetősen rendszeres volt és időről időre indexálták is őket. Előnyösebb volt a nagyvárosban élők helyzete is (Moszkva, Szent-Pétervár), ahol a gazdaság több lábbon állt és több volt a munkalehetőség. Jobb helyzetben voltak még az orosz nyersanyagexport nagy részét adó régiók (Hanti-Manysi és Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetek, Tyumenyi Terület). A középgeneráció tagjai többnyire a gazdasági környezet javulását várva a munkanélküliség elkerülésére törekedtek. Ez korántsem sikerült mindenkinek. Emberek milliói, köztük magas képzettségűek is, kényszerből váltak vállalkozókká vagy próbálták szerencsét a kiskereskedelemben és nem volt ritka az sem, hogy más országokból olcsón behozott árukkal piacokon üzlelteltek. Ennek eredményeképpen a foglalkoztatottak képzettsége és a humán tőke színvonala általában véve is csökkent.

Azonban a legrosszabb helyzetbe azok kerültek,

akik objektív vagy szubjektív okokból nem tudtak megmaradni a társadalmi ranglétra egyik fokán sem. Az 1990-es években lezajlott reformok hatására tömegek kerültek olyan helyzetbe, hogy nem volt stabil munkahelyük, sem tulajdonuk, jövedelemforrásuk vagy állandó lakhelyük. Hasonló helyzetben találta magát a volt szovjet köztársaságokból érkező nagyszámú menekült és bevándorló is. Egy részük, miután sikeresen túljutott számos nehézségen, képes volt adaptálódni, sőt sikeressé is válni az új társadalomban, másik részük végleg lecsúszott. Ezt a lecsúszó réteget a társadalom eltaszította magától, mivel a megélhetésért folyó küzdelemben egyszerűen nem akarta észrevenni azokat az embereket, akik végérvényesen elveszítették a munkára való képességüket és sok esetben emberi arcukat is. A végleg lecsúszott, csavargó réteg létszámát meghatározni rendkívül nehéz, de még az óvatos becslések szerint is több millió emberről van szó.

Az új társadalmi-gazdasági körülmények között alkalmazott másik viselkedési stratégia, amelyet főként fiatalok és középkorúak választottak, a bűnözés útja volt. Az 1990-es évek első felére a bűnszövetkezetek számának rohamos emelkedése volt jellemző. Ténylegesen egész régiók kerültek bizonyos csoportok ellenőrzése alá, melyek a hivatalos vezetés mellett párhuzamosan működtek, illetve az ő kezükben koncentrált az ellenőrzés olyan nagyvállalatok felett, mint pl. az Uralmas. A bérgyilkosságok az egymással versengő bűnügyi csoportok között a befolyásért folytatott harc megszokott eszközévé váltak. Széles körben terjedtek más illegális eszközök is, mindenekeelőtt a korrupció.

Az ideológiai és értékvákuumban a kettős morál és a mindenáron való meggazdagodás ideáljai kezdtek megerősödni.

A tulajdoni formák megváltozásának még jelentősebb következményei is voltak: az orosz társadalom szerkezetének gyökeres átalakulása, a társadalmi rétegek közötti szakadék további mélyülése, a szegény és gazdag réteg megjelenése. A leggazdagabb felső 10% jövedelme a reformok kezdete előtt (1990-ben) 4,4-szerese volt a legszegényebb alsó 10% jövedelmének (ún. Gini-együttható), ez az együttható 1994-ben már 15,1-szeresre növekedett. 2000-ben a legtehetősebb réteg felső 10%-ának jutott az összes pénzbevétel 34%-a, míg a legszegényebbek alsó 10%-ának csak 2,4%, azaz a különbség 32-szeres volt (az Orosz Föderáció Állami Statisztikai Hivatalának adatai alapján). Szociológiai kutatások eredményei szerint a különbség még ennél is nagyobb. Az adatok szemléletesen illusztrálják a társadalmi polarizációt, vagyis a lakosság koncentrációját a szegénység és a gazdagság két végpontján.

A fogyasztási szint alapján az orosz lakosságot négy fő csoportra lehet osztani.

Az első csoportot a „szegények” alkotják. Pénzügyi bevételük a létminimum alatt van. Szegénységük abszolút, ami azt jelenti, hogy még a legalapvetőbb élelmiszerekre sincs pénzük. 2001-re az ország polgárainak döntő többségét a „szegény” lakosság tette ki, ám a későbbiekben a szegények száma meglehetősen gyors tempóban csökkent.

A pénzügyi bevételeket tekintve a második csoportot a „kiskeresetűek” alkotják. Jövedelmük közelít a minimális fogyasztói költségvetés nagyságához, ami lehe-

tővé teszi, hogy „a nadrágszíjat összehúzva” még meg tudjanak élni és a legfontosabb árukat és szolgáltatásokat megvásárolják.

A harmadik csoport az „átlagkeresetűek”, akiknek a jövedelme meghaladja a minimális fogyasztói büdzsét, de nem éri el a magas jövedelműekét.

A negyedik csoportot a gazdagok és jómódúak alkotják.

2. Szegények és gazdagok a posztszovjet Oroszországban

Az alábbiakban közelebbről megvizsgáljuk az orosz társadalom két pólusát, azaz a szegényeket és a gazdagokat. Az 1990-es években új társadalmi osztály alakult ki, mégpedig a tulajdonosok osztálya, akiket a modern orosz burzsoáziának is lehet nevezni. Körükbe nagy és közepes vállalkozók tartoznak, olyan vállalat- és cégtulajdonosok, akik rendszerint hivatásszerűen folytatnak üzleti tevékenységet. A vállalkozói szférába került át a volt szovjet pártvezetés jelentős része is (párt- és kom-szomol tagok, a szovjet hatalmi szervek felelős munkatársai stb.). A tulajdonosok új osztálya, akiket gyakran „új oroszoknak” neveznek, nem egynemű. Egy részük kifejezetten nyugatorientált, ebbe a csoportba főleg a cégtulajdonosok és pénzügyi vállalkozások tulajdonosai tartoznak. Jövedelmük többnyire nem a termelésből, hanem a természeti kincsekkel való kereskedésből és spekulatív valutaműveletekből származik. A mai orosz burzsoázia másik rétege termelői tevékenységgel foglalkozik, miközben jelentős pénzügyi és morális nehézségekkel kell megküzdenie. Egészében véve a tulajdonosi osztály az orosz társadalom gazdag rétege, olyan munkaadók, akik bér munkát fizetnek.

A gazdagok és szegények pénzügyi tartalékai közötti különbség különösen szembeűnően mutatkozik meg az egy család éves megélhetését biztosító megta-

karítások tekintetében. Az Orosz Tudományos Akadémia Összehasonlító Politológiai Intézetének adatai szerint 2003-ban az ezzel a megtakarítással rendelkező gazdag megkérdezettek aránya több mint 11-szeres volt a lakosság egészéhez képest és 80-szoros a szegényeknél tapasztalható arányhoz képest. A különböző rétegek képviselői ugyanakkor magától értetődő módon a kiadásokat is minőségileg különböző módon fogják fel.

1. ábra

Egy család egy éves megélhetését biztosító megtakarítással rendelkező oroszok aránya

(Forrás: Богатые и бедные в современной России. Аналитический доклад ИСПИ РАН. М., 2004.)

A fogyasztásra (árak és szolgáltatások) vonatkozó adatok a gazdagok körében és a társadalom más rétegeiben nemcsak a differenciálódásról tanúskodnak, hanem arról is, hogy a gazdag rétegek és a lakosság fennmaradó része között konzerválnak az életmódbeli különbségek. Ez a különbség nemcsak a gazdagok

elkülönített településeinek létrejöttében mutatkozik meg, hanem abban is, hogy olyan speciális szolgáltatások jelennek meg, amelyek kizárólag az „új oroszok” igényeinek kielégítésére irányulnak.

A gazdag és szegény családok közötti fő szociális-demográfiai különbség a nyugdíjaskorúak jóval kisebb aránya a gazdagok körében. Ennek fő oka az, hogy a mai Oroszországban a gazdag réteget elsősorban a viszonylag fiatal vállalkozók alkotják, akik független életmódjukból következően is gyorsan leválnak szüleikről.

Az orosz szegények egyik jellemzője az, hogy valamivel idősebbek, mint a többi jövedelmi csoport tagjai. Ily módon egy átlagos szegény életkora Oroszországban 47 év, míg az átlagos gazdagé 33 év, a középrétegé pedig 42 év.

A szegények a háztartások demográfiai összetétele alapján is eltérnek a többi csoporttól. Körükben a lakosság egészséghez képest nagyobb a sokgyerekes, a csonka és más hátrányos helyzetű család típusok aránya. Utóbbiak alatt az olyan sokgenerációs családokat értjük, ahol nyugdíjasok, rokkantak és gyerekek is vannak, ahol munkaképes családtagoknak nincs állandó munkahelye (ebben a csoportban ez a mutató átlagosan 18,3%-ot tesz ki). Összességében a szegény családok csupán 37,8%-ának nincsen gazdaságilag inaktív felnőttkorú tagja (nyugdíjas vagy munkanélküli), ami az átlagos orosz családok 47,2%-ára és a jómódú, gazdag családok 80,1%-ára igaz.

Megfigyelhető továbbá az a nyilvánvaló tendencia is, hogy az orosz szegénység a kisvárosok és a vidéki települések irányába tolódik el. Ily módon míg Oroszországban átlagosan a lakosság 23,4%-a él a létmini-

mum alatt, addig ez az arány vidéken 30,6%, kisvárosokban 24,2%, a regionális központokban, Moszkva, ill. Pétervár körzetében pedig 18-19%. Az átlagosnál nagyobb arányban élnek szegények a Volga-vidéken és a távol-keleti régióban, míg Moszkvában fele akkora arányban, mint az egész országban átlagosan.

A szegények körülbelül egyharmada kevesebb jövedelemmel rendelkezik, mint a régióban számított átlagjövedelem fele, 42,5%-uk bevétele pedig kevesebb, mint az átlagjövedelem, de annak felénél több. A fennmaradó hányad esetében a szegénységet nemcsak a jövedelem, hanem a kiadások sajátosságai határozzák meg (pl. az egyik családtag gyógyítására fordított magasabb kiadások). A lakosság gazdasági viselkedését leíró olyan mutatók, mint a megtakarítások, befektetések, a felhalmozott vagyon forgatása, jövedelmeztetése stb. a szegény oroszok számára teljességgel elérhetetlenek. A szegények csupán 7,1%-ának van valamilyen megtakarítása (míg a lakosság egészét tekintve ez az arány 25%, a gazdagok körében pedig 80,9%). Ezzel szemben a szegényeknél megfigyelhető a fokozatos adóssághalmozás tendenciája (a szegények egyharmada – a teljes lakosság egyhatoda – számolt be arról, hogy életszínvonalának elfogadható fenntartásához rendszeresen pénzt kell kölcsönkérnie). Egyre halmozódó, kisebb adóssága a szegény családok 38,7%-ának van, azon kívül, hogy a szegények negyede még közüzemi hátralékkal is küszködik.

A szegényeknél a pénzügyi tartalékok égető hiányának következménye, hogy minden második szegény számára elérhetetlenek az olyan fizetős szolgáltatások, amelyek az orosz lakosság más rétegei számára elérhe-

tők. Ily módon a szegények 90%-a nem vesz igénybe költségtérítéses képzést, több mint 95%-uk nem él fizetős egészségügyi szolgáltatással, és majdnem 60%-uk nem részesül ilyen típusú orvosi ellátásban.

A szegények rétegén belüli két csoport, a szegények és a mélyszegénységben élők aránya kb. három az egyhez. A mélyszegénységben élő családoknál megjegyzendő, hogy több mint a felük munkáscsalád. Különösen nagy a képzetlen munkaerő részaránya, közülük majdnem minden ötödik mélyszegénységben él (az oroszok között átlagosan csak minden 20. él ilyen körülmények között), és 25,9% az „egyszerűen szegény”. Nem kevésbé fontos továbbá az, hogy a mélyszegénységben élők kb. 20%-a ún. szociálisan hátrányos helyzetű család volt, azaz csonka vagy sokgyermekes család.

Az „egyszerűen szegények” rétegének szociáldemográfiai összetételére jellemző volt, hogy nagyobb arányban voltak közöttük felsőfokú végzettségűek, ill. nem befejezett felsőfokú végzettségűek (26,4%, míg a mélyszegénységben élők csoportjában 13,4%), több volt közöttük a szakmával rendelkező és az alkalmazott (19% ill. 4,2%), továbbá jóval kisebb volt a képesítés nélküli munkások (9,6% a 22,3%-kal szemben) és a szociálisan hátrányos helyzetű családok aránya (9,6%).

Ezzel összefüggésben érdemes figyelmet fordítani a munkásosztály rétegződésében az 1990-es években végbement változásokra. Az egyik réteg, a gyári munkások, nagy és közepes üzemi kollektívákban tömörültek. A gyári munkások közel kétötöde a létminimum alatt él. A másik réteg az alacsonyan képzett munkások, ill. a növekvő számú szegény ember. A harmadik réte-

get, a szakmunkás-elitet a legképzettebb és legjobban megfizetett munkások alkotják. Ők főként olyan iparágakban dolgozó fizikai munkások, mint a számítástechnika, a lézeripar, az űripár, a biogenetika és a honvédelem. Ezen csoport képviselői a középosztályhoz vagy annak perifériájához tartoznak.

A neoliberais gazdasági reformok következtében a társadalmi rétegek között kialakuló mély szakadékok miatt felvetődhet a kérdés, hogy ez miért nem vezetett eddig nagy társadalmi konfliktusokhoz. A viszonylagos szociális stabilitás nemcsak az 1990-es évekre volt jellemző, hanem a Putyin alatti gazdasági fellendülés éveire is, sőt még az utolsó évre is a gazdasági válság előtt, amely nemcsak Oroszország, de az egész világ gazdaságát megrendítette. A lehetséges magyarázatok optimizmusra és pesszimizmusra is adhatnak okot. A főleg a piaci reformok miatti mély kiábrándultság ellenére a vállalkozókedv és az egyéni kezdeményezések értékei kezdenek gyökeret eresztetni Oroszországban. Csak egy aktív kisebbség tud ezekkel a mindennapokban élni, de a többség legalábbis nem látja okát annak, hogy mély osztálygyűlöletet érezzen ennek a kisebbségnek a tagjaival szemben. Minden valószínűség szerint az orosz társadalom szemében történelmileg hitehüket veszítették az osztályharc régi jelszavai, amelyek lehetővé tették a bolsevikok számára, hogy 1917-ben magukhoz ragadják a hatalmat.

Aggodalomra ad okot azonban az, hogy a lakosság széles rétegei nem képesek érdemben reagálni a szociális igazságtalanságokra. Az individualizmus értékei, amelyek az orosz lakosság csak kis részének jelentenek valamit, nem tudták kitölteni az egész társadalmat érin-

tő erkölcsi vagy értékorientációs űrt. Ehhez járul még a társadalom atomizálódása, azaz annak a képességnek a hiánya, hogy a csoportérdekek szolidáris védelmét az emberek felismerjék. Túl sok fizikai és lelki erőt pocskoltak el az oroszok az új gazdasági realitáshoz történő adaptációra, túlzottan bizalmatlanok az alapvető szociális intézményekkel, és sajnos a saját polgártársaikkal szemben is ahhoz, hogy tömeges tiltakozó akciókra szánják el magukat. A társadalmi igazságtalanság megnyilvánulásait kezdik úgy értelmezni, mint egy új társadalmi normát, míg a szociális elszigeteltség, a depriváció, ill. az erős horizontális kapcsolatok hiánya továbbra is az orosz társadalom fő jellemzői maradnak. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy újra működni kezdett a hagyományos, erős központi hatalmat óhajtó ösztön. A 20. század fordulóján az orosz társadalom az államtól nemcsak az ideológiai és értékvákuum megoldását várta, hanem a szociális elszigetelődés megszüntetését is, azt, hogy kompenzálja a szociális szereplők gyenge képességeit a horizontális kapcsolatok létrehozására.

3. A középosztály

Ahogy korábban is megjegyeztük, a megvalósult változások egyik legfontosabb tanújele az volt, hogy az ország társadalmi szerkezete a reformok hatására átalakult. Kétségtelen, hogy ez a folyamat még nem zárult le. Az erős és meglehetősen nagy tömegű középosztály létrejötte ugyanakkor a legfontosabb indikátora annak, hogy a változások döntő stádiumán a társadalom már túljutott.

A középosztály a fejlett ipari országokban rendszerint a legnagyobb létszámú társadalmi csoport. A felső és alsó rétegek közötti státuszt betöltő középosztály a társadalmi-politikai stabilitás legfontosabb tényezője, a középosztály léte egyben a tartós gazdasági fejlődés feltétele is. A középosztályhoz tartozás fontos jellemzője a gazdasági önállóság (saját üzlet) vagy a szakmai orientáció, amely a jövedelem megfelelő szintjét és a szociális státuszt biztosítja. A középosztály hiánya, kis létszáma vagy gyengesége azt jelenti, hogy a különböző szociális pólusokon lévő társadalmi rétegek között nem elég „vastag” az a réteg, amely az összeütközésüket képes megakadályozni. Az ilyen társadalomban nagyon nagy a destabilizáció valószínűsége.

Ha a fenti megállapítást a kommunista rezsim válságának és a Szovjetunió szétesésének idejére vonatkoztatjuk, érdemes fontolóra vennünk azokat az érveket,

melyek szerint a szovjet korszak végén létezett egy meglehetősen széles, a középosztályhoz hasonló képződmény, és éppen ennek a rétegnek a megléte biztosította a viszonylag békés átmenetet az új politikai és államrendbe. A középosztály számára Oroszország történelme csak bonyolult dinamikájú fejlődést tett lehetővé, mely távol állt a tömeges középosztály kialakulása felé mutató egyenletes fejlődéstől. Közepesen tehető rétegek már az Orosz Birodalomban is kialakultak, főként fennállásának utolsó évtizedeiben, amelyre a kapitalizmus rohamos fejlődése volt jellemző. Az Októberi Szocialista Forradalom után ezt a réteget likvidálták (végleges határvonalnak a NEP, azaz az új gazdaságpolitika, a sztálini iparosítás és kollektivizáció összevonását lehet tekinteni). A középosztályhoz hasonló képződmény csak az 1960–80-as években jelenik meg újra, azaz a kommunista rezsim viszonylagos enyhülése és az egyéni jólét növekedése idején. A piacgazdaság hiánya miatt a szovjet középosztályból több, a nyugati középosztályt alkotó típus is hiányzott (mezőgazdasági gazdálkodók, kis- és középtulajdonosok, a piaci infrastruktúra számos közreműködője – marketing- és bankszakemberek, menedzserek stb.). Ugyanakkor széles körben képviseltették magukat a közigazgatási apparátusban dolgozók (pártnómenklatúra), a honvédelmi és végrehajtó szerveknél dolgozók, az oktatás és egészségügy, a műszaki és humán értelmiség tagjai, valamint a magasan képzett szakmunkások. Ebben a tekintetben a szovjet középosztály igen közel állt a nyugati országok középosztályához. És bár életszínvonala messze elmaradt a nyugatitól, szociális védettségét tekintve előnyös helyzetben volt (munkanélküliségtől való fenye-

getettség, lakhatási költségek, egészségügyi és oktatási szolgáltatások igénybevétele, tömegközlekedésre fordított költségek). A szovjet középosztály arányának becslésében feltűnően nagy a szórás: vannak 12-14%-os becslések (a jövedelmi szintet, a lakás, autó és háztartási gépek meglétének adatait vizsgálva), más vizsgálatok 30-40%-ot mondanak (szakmai jellemzők besorolása alapján), de létezik ennél is magasabb becsült részarány (a saját szociális státusz meghatározását alapul véve).

Ha azonban a Szovjetunió és a posztszovjet Oroszország társadalmi és politikai folyamatainak leírásához a társadalmi rétegződés nyugati mintáit használjuk, akkor nem fogjuk tudni megmagyarázni a lezajlott változások társadalmi mechanizmusait. Ha azt feltételezzük, hogy a késői szovjet társadalom alapját a tömeges középosztály alkotta, akkor ez alapján nehéz megérteni, hogy ezen középosztály legaktívabb része miért lépett fel a politikai változások aktív szószólójaként. A Szovjetunió felbomlása előtti társadalmi folyamatok elemzésekor figyelembe kell venni az állampolgárok életszínvonalának kiegyenlítettségét, az árudeficitet, annak lehetetlenségét, hogy fizetési statisztikák szerint ítéljük meg a tényleges jövedelmeket, az életszínvonalat, a regionális szóródásokat és számos más tényezőt. A szovjet középosztályban legalább két, különös figyelmet érdemlő csoportot lehet elkülöníteni: ezek a nőmenklatúra (ill. szélesebb értelemben a szovjet csinovnyikok egész serege) és az értelmiség. Formális paraméterek alapján mindkettőt a középosztályhoz lehet sorolni, de valójában olyan társadalmi csoportokról van szó, amelyek sajátos jellemzőkkel, identitással és érdekekkel bír-

nak. Nyilvánvaló, hogy a szovjet korszak végére mindkét csoport felmutatott a középosztályra jellemző viselkedési normákat. A két csoport között természetesen szabad volt az átjárás, az értelmiség a nómenklatúra bővítésének egyik forrásaként szolgált. A gorbacsovi peresztrojka idejéről elmondható, hogy az értelmiség és a nómenklatúra egy részének érdekei időlegesen egybeestek, aminek eredményeképpen a reformok támogatására sajátos koalíció jött létre. Ennek a koalíciónak az összetétele valójában szélesebb volt, mert beleértett többek között a munkások egy része is (mindenekelőtt a bányászok, akik az 1989–1992-es időszakban kifejezetten aktívak voltak). A döntő szerepet azonban éppen a nómenklatúra és az értelmiség játszotta. A nómenklatúra legdinamikusabb része érdekelt volt az azokat a korlátozásokat megszüntető reformokban, amelyek megakadályozták, hogy a hatalmi tőkét anyagi javakká alakítsák át és az üzleti tevékenységben is kamatoztassák. Az értelmiség számára a prioritás az ideológiai és politikai korlátozások megszüntetése volt.

Akkor hát mi történt a posztszovjet Oroszország középosztályával, és milyen képet mutat ma ez az osztály? A kérdés megválaszolásához mindenekelőtt pontosítani kell a társadalmi szerkezetben a középosztály kritériumát és létszámának meghatározását. Három fő megközelítés létezik. Az első megközelítés, amely az egy főre eső átlagos jövedelemmel és a nagyértékű tulajdon meglétével számol, tisztán instrumentális jelleggel bír, és főként marketingkutatásokban alkalmazzák. A második megközelítés a szakmai és képzettségi jellemzőket is figyelembe veszi, amelyek az egy főre eső

átlagos jövedelmi mutatók mellett lehetővé teszik azt is, hogy objektív tendenciákat is meghatározhassanak a társadalmi szerkezet változásai során. Végül a harmadik megközelítés az identifikációs-pszichológiai tényezőket vizsgálja, melyek „szubjektív” természetük ellenére jelentős mértékben meghatározzák az egyének cselekvési jellemzőit.

Az Orosz Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének az orosz középosztályról végzett fontos kutatása³ az utóbbi két megközelítés kritériumainak kombinációját használta. A kutatásban a középosztály meghatározása az alábbi mutatókra alapult:

- a jövedelmi szint magasabb, mint az adott régióban mért átlag
- szellemi jellegű munka
- minimum középfokú végzettség
- a saját társadalmi helyzetre vonatkozó integrált önértékelési tesztben a tízpontos skálán 4-6-os értékek.

A kritériumoknak ez a kombinációja azt is lehetővé teszi, hogy az orosz középosztályt össze tudjuk vetni a nyugat-európai középosztállyal, a jövedelmi szint és az életszínvonalbeli különbségek ellenére is. Ha csak ezeket a mutatókat vesszük figyelembe, akkor ebben az esetben helytállóbb összehasonlítani a jelenlegi középosztályt a nyugati középosztállyal a második világháború utáni első évtizedekben. Ezzel a módszerrel meg lehet határozni a középosztály periferiáját is, amikor a válaszadónál a középosztály összes mutatójából egykettő hiányzik. Ilyen lehet az eltérő jellegű munka, a nem megfelelő képzettségi vagy jövedelmi szint, a saját társadalmi státusz alacsony megítélése stb. A 2004 közepére vonatkozó adatok szerint a középosztály létszáma

becslések szerint a teljes lakosság 20%-át (a városi lakosság 30%-át) tette ki, míg a lakosság negyedét, ill. 5%-át lehetett a felső középosztályhoz sorolni (a leggazdagabbak a lakosság 1,5-2%-át alkotják). A középosztály perifériájához becslések szerint az összes orosz harmada tartozik.⁴

Feltűnő az orosz középosztály nagyfokú heterogenitása. A középosztály képviselőinek különböző a szociális háttere és a társadalmi munkamegosztás rendszerében eltérő pozíciókat foglalnak el. A középosztályhoz lehet sorolni ma az állami bürokráciában tevékenykedők nagy részét, a magáncégek menedzsereit, a kis és közép vállalkozások képviselőit, a mezőgazdasági vállalkozások tulajdonosait, a tudományban, az oktatásban és az egészségügyben dolgozók egy részét, az egyéni vállalkozókat, a mérnökök, a műszaki szakemberek és a magas képzettségű szakmunkások egy részét. Az elmúlt években a középosztályban az állami hivatalnokok aránya tovább növekedett, míg a menedzserek és vállalkozók aránya jóval kisebb tempóban emelkedik. A szorosan vett középosztályhoz tulajdonképpen csak a közigazgatásban dolgozók, a vállalkozók és az egyéni vállalkozók tartoznak. A mai átmeneti orosz társadalomban attól speciális a helyzet, hogy a többi társadalmi-szakmai csoportosuláshoz való tartozás egyáltalán nem garantálja a középosztályba kerülést vagy az ebben a rétegben elfoglalt pozíció megszilárdulását. A nyugati társadalmaktól eltérően, ahol az alsó, elég sikeres középosztály a társadalom jelentős vagy akár túlnyomó többségét teszi ki, a mai Oroszországban az adott réteg – státusza, jövedelme, életszínvonal és életminősége valamint értékrendje alapján –

gyakran sokkal közelebb áll a szegényekhez, mint a tulajdonképpeni középosztályhoz. Az orosz középosztályt az is megkülönbözteti a nyugatitól, hogy magas a területi, ill. település szerinti differenciálódása (ez pedig nem jellemző a szilárd piaci társadalmakra).

A felső középosztályt (a 2000-es adatok szerint) főként a középfokú (27,1%), ill. felsőfokú végzettséggel (55,2%), kandidátusi címmel vagy más tudományos fokozattal rendelkezők (14,6%) teszik ki. A munkahelyi beosztást tekintve a felső középosztály képviselőinek több mint fele vállalati felsővezető, ill. alkalmazottakat is foglalkoztató vállalkozó. Rajtuk kívül ebbe a csoportba tartoznak a magas rangú katonatisztek is (21,9%).

A középosztály középső rétegében a vezetők aránya 12,9%, az alkalmazottakat foglalkoztató vállalkozóké 12,1%. Ebben a csoportban azok koncentrálnak, akiknek családi vállalkozásuk van. A két másik rétegben alacsonyabb az iskolai végzettség, nagyon kicsi a vállalkozók és a vezetők aránya, nagy többségben vannak a munkások, középfokú műszaki végzettséggel rendelkezők, ill. az állami-önkormányzati intézményekben dolgozó szakemberek és alkalmazottak.

A felső középosztály felének a fő munkahelyen kapott fizetés a fő jövedelmi forrása, de a saját vállalkozásból származó jövedelemnek is nagyon nagy az aránya (38,5%), és háromszor magasabb, mint más csoportoknál a tulajdonból származó jövedelmek aránya (4,2%). A középréteg számára a fizetés szerepe 64,7%-ra nő, a saját vállalkozás pedig csak 24,2%-ban játszik szerepet fő jövedelmi forrásként. Ami az alsó középosztályt, ill. a szegényeket illeti, ott 81,8%-ban és 87,0%-ban a munkahelyen kifizetett járandóság a legfontosabb.

2007-ben a középosztály képviselőinek több mint a fele (54%) dolgozott az állami szektorban. Itt azonban fontos változás figyelhető meg. Az 1990-es években csak azok voltak viszonylag ígéretes helyzetben, akik tulajdonosok voltak, vagy a létrejövő magánvállalatoknál dolgoztak. Az állami szférában történő munkavállalás pedig szinte a biztos szegénységgel volt egyenértékű. Putyin alatt ez a helyzet megváltozott. Az állami szektorban történő munkavállalás magas presztízsűvé és jól fizetetté vált. Azok, akik ennek a munkának köszönhetően éltek a hatalmi tőke által nyújtott lehetőséggel, nyilvánvaló előnybe kerültek a kis- és középvállalkozókkal szemben. Eközben megfigyelhető a kis- és középvállalkozások stagnálásának tendenciája. Többek között itt volt tettenérhető az állam „visszatérése”. A legvédtelenebb helyzetbe mind Jelcin, mind Putyin elnöksége idején a privatizált vállalatokban dolgozó munkások kerültek. Az állami szociális garanciák jelentős részétől megfosztva, túlzott függésbe kerültek az új tulajdonosoktól, akik elsősorban arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a szociális kiadásoktól és a vállalat üzleti eredményességét az alkalmazottak kárára növeljék.

Honnan és hogyan kerülnek egyesek a középosztályba és mások miért nem? Milyen forrásokból táplálkozik a középosztály? A középosztály felső és középső rétegeiben a reformok idején erős felfelé történő mobilitás volt megfigyelhető (amely az egész csoport több mint harmadát érintette). A felső középosztályra azoknak az embereknek igen magas aránya jellemző, akik korábban, azaz még a szovjet időkben is úgy vélték, hogy jobban élnek környezetüknél. A középosztály

egészet ezzel szemben a különböző irányú társadalmi mobilitás határozza meg. A középosztály harmadát adó középső réteget (34,4%) azok alkotják, akik a reformok éveiben fel tudtak emelkedni a társadalmi ranglétrán. A fennmaradó kétharmad a reformok előtti középosztály. A középosztálynak körülbelül a negyedét olyanok teszik ki, akik meg tudták őrizni a korábban is viszonylag magas életszínvonalukat. Az alsó középosztály és a szegények rétegébe azok jelentős csoportja tartozik (37,2%, ill. 59,1%), akik a szociális státusz szempontjából lefelé csúsztak.

A mai Oroszországban a társadalmi mobilitás két legfontosabb sajátossága a következő: 1. A jelenlegi középosztálynak majdnem háromnegyedét (72%) azok teszik ki, akik a Szovjetunióban is a középosztályhoz tartoztak. 2. A társadalom két alsó rétegének többségét azok alkotják, akik korábban a középosztályhoz tartozónak vallották magukat, azonban a reformok hatására lecsúsztak. Ily módon a szociális státuszban történő változások folyamata az elmúlt hét évben gyakorlatilag az egész orosz társadalmat érintette, miközben egyesek társadalmi helyzete meredeken javult, másoké meredeken romlott, míg olyanok is voltak, akiknél gyakorlatilag nem történt változás. Azonban míg társadalmi helyzetén javítani csak a lakosság viszonylag kis része tudott, a társadalmi helyzet romlása tömegesen érintette azokat, akik a reformok előtt a középosztályhoz tartoztak.

Földrajzi szempontból a középosztály elsősorban a köztársasági és területi központokból származó polgárokkal gyarapodott, akik a felső középosztály új tagjainak 42%-át, a középső és az alsó középosztály újon-

cainak pedig 38%-át adták. A felső középosztály csak 29%-kal növekszik a két „főváros” (Moszkva és Szent-Pétervár) és ugyanennyivel a kis városok lakosai révén. Az alsó középosztályban és a szegények között alacsony a két fővárosból származók aránya, viszont ennek a rétegnek majdnem a felét teszik ki a kisvárosokból és falvakból érkezők, azaz az első generációs bevándorlók (42-46%). Alapvető probléma, hogy a falvakban és a kisvárosokban óriási hiány tapasztalható képzett munkaerőből, ez a tényező komoly akadálya a városok és falvak sikeres társadalmi-gazdasági fejlődésének. És bár Putyin kormányzása idején a területi különbségek valamelyest – igaz, korántsem egyenlő mértékben – mérséklődtek, a területi elhelyezkedésből adódó előnyök a középosztály fejlődése szempontjából a korábbiakhoz hasonlóan fontos tényezők maradnak. A különbségek kompenzációjához fontos forrást jelentenek a volt szovjet köztársaságokból Oroszországba érkező bevándorlók.

A felemelkedésben hatalmas szerepet játszik a szülők családja. A felső középosztály képviselői közül 51% mondta azt, hogy az apja sikeres volt, míg a sikertelen apák aránya csak 31,3%-ot tett ki. A középosztály középső rétegénél ezek az értékek 46,2 és 29,8% voltak. Az alsó középosztályban és a szegényeknél viszont pont fordítottan alakult az arány: a sikertelen apák száma felülmúlta a sikeresekét, ami a szegényeknél még szembeötlőbben nyilvánult meg (41,6%, a szegényeknél 31,85%). Ugyanez a tendencia volt megfigyelhető az édesanya sikerességét vizsgáló kérdésnél is. Ily módon a család sokak számára mintegy ugródeszkát jelentett az üzleti sikerek felé.

Nyilvánvaló, hogy Oroszországban is az az univerzális törvényszerűség érvényesül, amely a többi piacgazdasággal rendelkező országban is ismert. A jómódú családokból származók iskolázottsága, életszínvonala és munkahelyi beosztása jelentősen magasabb, mint szüleiknek. Gyermekük sorsával kapcsolatban a középosztály képviselői optimistábbak, mint az alsóbb rétegek tagjai. A középosztály középső rétegének 41,4%-a biztos abban, hogy gyermekük többet fognak elérni az életben, mint ők – az egész orosz társadalomban náluk a legmagasabb ez a mutató. Egészeiben véve az öröklődés szerepe az orosz társadalom két felső rétegében elég egyértelműen érzékelhető. Ez egyrészt lehetővé teszi, hogy rögzítsük azokat a domináns tendenciákat, amelyek révén a középosztály újratermeli önmagát, másrészt viszont az is látható, hogy bővülése viszonylag szűk forrásból táplálkozik.

Érdekes, hogy a mai orosz középosztály 65-75%-a a piaci reformok indulásakor is a társadalmi ranglétra hasonló lépcsőfokát foglalta el. Ily módon a középosztály megújulása nem annyira az újonnan csatlakozók beáramlásával, hanem a későszovjet középosztály képviselőinek alkalmazkodóképessége révén zajlik.

A középosztály felső és középső rétegébe történő felemelkedés legfontosabb csatornáit a következők: vállalkozói tevékenység folytatása, vezető funkció betöltése (hatalmi tőke) valamint a piaci szektorba – akár alkalmazottként – történő bekapcsolódás. A vezető-irányító funkció betöltése ma a középosztályba való felemelkedés fő tényezőjének mondható.

A középosztály jóval kisebb mértékben bővül azok révén, akik két vagy több állást töltenek be egyszerre,

mivel ezek az állások főként a középosztály kiszívódelmű csoportjai számára szolgálnak jövedelemkiegészítésként. A másodállásból származó jövedelmek nem kis mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy az állami szektorban dolgozó, nem vezető beosztású emberek a középosztályba kerüljenek. Éppen abban különböznek jelentősen az állami vállalatoknál dolgozó, alapvetően az alsó középosztályhoz és a szegényekhez tartozó alkalmazottaktól, hogy főként a gazdaság magánsektorában végzett mellékállásuk jövedelméből élnek.

A több állást betöltő állampolgárok többsége (kb. 60%-uk) a másodállását tekinti fő jövedelemforrásának. Megélhetési forrás még a lakás, nyaraló, garázs kiadása vagy az autó bérbeadása, ezek a tulajdonosoknak plusz bevételt jelentenek, és az esetek többségében ezeket fő jövedelemforrásuknak is tekintik. Nem véletlen, hogy az ilyen, tulajdonokkal kapcsolatos ügyletek kétszer olyan gyakoriak a moszkvaiak körében, mint a többi orosz régióban. Ily módon a középosztály aktivitása anyagi helyzetük javítása, ill. ennek következményeképpen a társadalmi ranglétrán való feljebbjutásuk érdekében magas, de nagy eltéréseket is mutat. Ugyanakkor, jellegénél fogva, a középosztály nagy részének jóléte kizárólag a piaci jövedelemforrásokhoz kapcsolódik.

Valójában milyen a középosztály életszínvonala és életmódja a mai Oroszországban? A kérdés megválaszolásakor újra hangsúlyoznunk kell, hogy az orosz és a nyugati középosztály életszínvonala közötti jelentős különbségek mindezülig fennmaradtak, még ha ezen különbségek értékelésében nagy eltérések is mutatkoznak. Mindenesetre, ha például az 1999-es évet vesszük,

azaz a krízisből való kilábalás és a hosszantartó gazdasági növekedés periódusának kezdetét, akkor a középosztály bevételének alsó határa Oroszországban legfeljebb a tizede volt az USA-ban mértnek.

Nyilvánvaló, hogy ez a szakadék a gazdasági fel lendülés majdnem tízéves periódusa alatt csökkent (1999–2008). Legalábbis a középosztály Putyin elnöksége idején igencsak jelentősen hozzájárult az egész országot érintő fogyasztói növekedéshez. Ezen kívül Oroszországban még mindig jelentős a szociális juttatások mértéke, ezekben a lakosság minden rétege részesül, jövedelmi szintjétől függetlenül (alacsony közüzemi költségek, olcsó tömegközlekedés). Az orosz vezetés a 21. század első évtizedében erőfeszítéseket tett ezen juttatások csökkentésére (legismertebb ezek közül az az intézkedés volt, mely a különféle kedvezményeket, pl. a gyógyszer támogatást pénzübeli juttatásokkal helyettesítette), mivel ekkor nyílt lehetősége arra, hogy a lakosság többségénél jelentős mértékben növeljék a közvetlen bevételeket. Viszont ha az orosz és a nyugati állampolgár előbb említett kiadásainál figyelembe vesszük az átlagos árszintet is, akkor az egy főre eső jövedelmet minimum meg kellene duplázni. Azt is tekintetbe kell venni, hogy az átlagkeresetet a kutatók alacsonyan határozták meg, és sokszor nem veszik figyelembe a „feketén szerzett”, többek között másodállásokból vagy ingatlan-bérbeadásból származó bevételeket.

Az adott kontextusban azonban lényegesebb a középosztály fogyasztására és életmódjára jellemző állandó specifikumok (patternek) alakulása. Ezek közé első sorban az sorolható, hogy jelentős többségük (több

mint 50%) vesz igénybe költségtérítéses egészségügyi, oktatási és rekreációs-wellness szolgáltatásokat, míg a középosztály periferiáján élők és a kiskeresetűek továbbra is az ingyenes egészségügyi szolgáltatásokat (állami klinikák), valamint az ingyenes közoktatást veszik igénybe (közoktatás, középfokú szakképzés, államilag finanszírozott felsőoktatás). Az orosz társadalom fő rétegei közül lényegében a középosztály az, amelyik a legszívesebben fektet be a humán tényezőbe, bár tagjainak kiindulópontja (például a képzettsége) enélkül is előnyös. Az oktatásra és egészségre fordított költségek kétségtelenül az orosz középosztály prioritásai közé tartoznak. Megemlítendő ugyanakkor, hogy a 21. század első évtizedének végére a középosztály (elsősorban a periférián élők) kevesebbet fordított képzésre, mint az évtized kezdetén.

Természetesen a középosztály eltérő csoportjai eltérő képet is mutatnak. A fogyasztási szokások kapcsán két tendenciát kell megemlítenünk: 1. a fizetős szolgáltatások (egészségügyi, oktatási-képzési, rekreációs-wellness) teljes mértékben csak a felső és középső rétegek számára elérhetőek, 2. minél alacsonyabb az emberek jövedelme, annál több szükségletükön kell spórolniuk.

Az orosz középosztályba tartozók több mint felének van gépkocsija. A felső középosztályban ez az arány 74,7%, a középső rétegben 59,2%, míg az alsó középosztályban 30%. Az európaiak többségétől eltérően, akik számára a saját ház a sikeresség szimbóluma, sok orosz számára ezt az autót jelképezi. A technikai újdonságok használatában megmutatkozó különbségek különösen jelentősek a középosztály középrétege és a pe-

riféria között (pl. személyi számítógép internethasználattal, mobiltelefon). Megalapozott tehát az a kijelentés, hogy a középosztály mutatja a legnagyobb készséget arra, hogy éljen a fogyasztói világ újdonságaival, ami általánosságban azt jelenti, hogy ők a leginkább nyitottak az újdonságokra. A periféria ebben a tekintetben konzervatívabb, és ez a tényező az, amely a periféria felől gátolja a középosztály bővülését.

Az orosz középosztály tagjait ezek a sajátosságok különböztetik meg a szabadidős tevékenységek tekintetében is. Az otthoni időtöltések mellett körükben egyre népszerűbbek a nem otthon űzhető tevékenységek. Ebben a tekintetben az orosz középosztály igen közel áll a nyugat-európaihoz. Teljesen természetes, hogy a szabadidő aktív eltöltését leginkább a fiatal korosztály preferálja (a fiatalok háromnegyede tartozik ehhez a társadalmi csoporthoz). Ez fontos kiegészítő feltételeket teremt meg ahhoz, hogy éppen ebben a rétegben fokozódjon az innovációk felé nyitott munkaerő újratermelődése, és a humán tőke növekedése szempontjából új lehetőségek jelenjenek meg.

Ahogy korábban is megjegyeztük, a középosztály képviselőinek képzettsége a többi rétegénél jóval magasabb, és ebben a csoportban akkumulálódik a mai Oroszország fő humán tőkéje: a középosztály képviselőinek 65%-a felsőfokú végzettségű, 4%-uk rendelkezik tudományos fokozattal és 15%-uk beszél idegen nyelvet. Ez kétségtől megmutatkozik a középosztály értékorientációjában is.

A középosztály világnézetének jellemző vonása az értékambivalencia. Egyrészt sokan a liberális demokrácia, az individualizmus és a verseny felé orientálódnak.

Az orosz középosztály tagjai, akiknek többsége a magánszektorban dolgozik, a lakosság egészéhez képest sokkal nagyobb arányban hangsúlyozzák a vállalkozók felelősségét az állam helyett olyan problémák megoldása kapcsán, mint az elegendő munkahely biztosítása, az igazságos bérezés, a szakmai fejlődés, munkavédelem stb. Másrészt a középosztályon belül meglehetősen nagy az önálló nemzeti fejlődés és az erős állam támogatóinak tábora. Megállapítható ezen kívül, hogy a jövedelmek növekedésével párhuzamosan nő a liberális értékek támogatóinak tábora, valamint hogy az utóbbi években gyarapodik a liberális-konzervatív nézeteket vallók száma is. Esetükben az önálló nemzeti fejlődés összekapcsolódik a világ iránti nyitottsággal, a piac és az egyéni szabadság elveinek támogatása pedig azzal a meggyőződéssel, hogy elengedhetetlen szükség van egy erős és hatékony államra. Ebben nyilvánvalóan megmutatkozik a középosztály természetes, a társadalmat stabilizáló funkciója, azaz hogy ez a réteg a társadalom számára platformot kínál a konszenzusra.

Putyin politikája sok szempontból összhangban volt az előbbieken leírtakkal, és ebben rejlik népszerűségének egyik lehetséges titka. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy nem az 1990-es években a reformokat megvalósító liberálisok, hanem éppen Putyin volt az, aki elkezdett komolyan számolni a középosztály társadalmi bázisként való megerősödésével. Putyin és Medvedyev még 2008-ban, a globális pénzügyi válság közepette is kerülte azokat az intézkedéseket, amelyek komoly csapást mérhettek volna a középosztály pozícióira (ebben lényeges különbség mutatkozott a jelenlegi vezetés és az 1998. augusztus 17-én az állam fize-

tésképtelenségét bejelentő Jelcin–Kirijenko kormány között). Ami a liberálisokat illeti, ők szemmel láthatóan úgy vélekedtek, hogy a reformfolyamat során az új középosztály azokból alakul ki, akik a legsikeresebben képesek a piacgazdasághoz alkalmazkodni, és ezáltal ez az új réteg képezi majd választói bázisukat. Az új középosztály természetesen kialakult, de képviselőinek többsége már az 1990-es évek második felében határozottan eltávolodott „őseitől”. Az 1990-es évek elején a középosztály többsége támogatta a reformokat (ekkor a középosztály perifériájának hozzáállása inkább óvatos volt), de a reformok negatív megítélése napjainkban a középosztályra is átterjedt, bár képviselőinek kb. harmada továbbra is pozitívan viszonyul a jelcini korszak reformjaihoz.

Hangsúlyoznunk kell, hogy bár a középosztály értékrendi és politikai prioritásai bizonyos értelemben kompromisszumos jellegűek, értékrendjük és eszményképeik bizonyos aspektusokban eltérnek a lakosság többségétől. Így míg az orosz lakosság többsége számára az az állam az ideális, melynek alapját az állami tulajdonra épülő gazdaság képezi, addig a középosztály számára az ideális gazdaság alapja az állami szabályozással működő magánszektor. A középrétegek álláspontja a tulajdon ismételt újrafelosztását illetően is eltér a társadalom egészének álláspontjától. Míg a lakosság többsége a jogtalanul szerzett javak esetében a tulajdon újrafelosztását támogatja az állam javára történő elkobzás formájában, addig a középosztálynál éppen az ellenkezője tapasztalható: 61,2% ellene van és csak 38,8%-uk támogatja. És bár anyagi helyzetével és társadalmi státuszával a középosztály nem minden tagja

elégedett, törekvésük a társadalmi stabilitás megőrzésére és a reformfolyamatok folytonosságára erősebb, mint a tulajdon újrafelosztásának „kísértése”.

A középosztály a posztszovjet Oroszországban tehát politikailag és ideológiailag semleges: a kommunista, liberális és nacionalista eszmék nem találnak körükben komoly támogatásra. A középosztály valamennyi rétegében többségben vannak azok, akik önmagukat ideológiai szempontból egyik ideológiai-politikai áramlattal sem azonosítják. A nyugati országoktól eltérően az orosz középosztály hangsúlyosan távol tartja magát a politikától. A kormányzó párt széles, a párt irányultságától független középosztálybeli támogatottsága lényegében ezt támasztja alá, mivel a kormányzó párt-ra leadott szavazatok a stabilitás és az újabb politikai megrázkódtatások elkerülése iránti vágyról tanúskodnak (a posztszovjet korszakban három párt váltotta egymást ebben a szerepben: a liberális Orosz Választás Pártja, Csernomirgyin miniszterelnök középpártja, az Otthonunk Oroszország és a konzervatív, Putyint támogató párt az Egységes Oroszország). Tulajdonképpen sajátos üzletről van itt szó: lojalitás a hatalom iránt azért a lehetőségért cserébe, hogy mindenki a saját elgondolása szerint rendezze be az életét.

A fentebb leírtakból az a következtetés vonható le, hogy míg Nyugaton a középosztály fő tartaléka mindezekelőtt szakmai tapasztalata, tudása és humán tőkéje, addig Oroszországban a kép egészen napjainkig mást mutat. Sokak számára – főként a felső középosztályban – a sikerhez vezető út nem a tudás és tapasztalat felhalmozásán keresztül és a szorgalmuknak köszönhetően vezetett, hanem attól függött, hogy ki mennyire állt

közel a „nagy pénzekhez” és kapcsolatokhoz. Ennek megfelelően a nyugati társadalmakhoz képest eltérő az orosz középosztály viselkedési modellje is. Bár az orosz középosztály tagjai éppolyan jó képességűek, mint nyugati társaik, és képzettség vagy szakmai tudás szempontjából sincs különbség, az oroszoknál hiányzik a „dolgozó társadalom” belső motiváltsága, azaz a nyugati mentalitásra jellemző olyan minták, mint a szorgalmas dolgozó, a jó családapa, a lelkiismeretes adófizető és a lojális polgár. Oroszországban mindenki csak magára számít, a saját erejében és legközvetlenebb környezetében bízik. Az ország politikai életében a középosztály „nagy némaságba burkolózik”. Az 1990-es években ezt a jelenséget azzal lehetett magyarázni, hogy ha nem is annyira a túlélés volt a tét, de a középosztályba tartozóknak jelentős erőfeszítéseket kellett tenniük azért, hogy elfoglalják vagy megőrizzék megfelelő státuszpozíciójukat. Putyin elnöksége idején egy másik magyarázat bizonyult helytállóbbnak, amelyet még egykor a titkosrendőrség vezetője, Benkendorf gróf mondott I. Miklós cárnak: „Nálunk mindenki hallgat, mert jól él.” Megjegyezzük, hogy a legutóbbi gazdasági krízis sem készítette a középosztályt arra, hogy felébredjen politikai „téli álmából”. Ám képviselői teljesen más viselkedési modellt követnek azokban az esetekben, amikor a saját érdekeikről van szó (a közüzemi ellátás rendszerét érintő viták, becsapott, lakásukra évek óta hiába váró újjépítésű lakások tulajdonosai, átvert autótulajdonosok stb.). Ezekben az esetekben a középosztály kész arra, hogy éljen a társadalmi és politikai aktivitás különböző módjaival.

A 2008-tól kettős irányítással működő orosz vezetés

nem győzi hangsúlyozni, hogy leginkább éppen a középosztályra számít. Sőt Medvegyev még azt is mondta, hogy 2020-ra az orosz középosztály a társadalom 70%-át fogja kitenni. Mennyiben reális egy ilyen komoly változás az orosz társadalom rétegződésében? Az alábbiakban ismertetjük a középosztály növekedését gátló fő tényezőket.

Az alsó középosztály az alacsony nyugdíjak és gyermeknevelési segélyek miatt még mindig a perifériára történő lecsúszás határmezsgyéjén egyensúlyoz, ami prognosztizálja elszegényedését, és problematikusá teszi a humán tőke újratermelődését. Ez a legkomolyabb problémát a falvakban és a kisvárosokban jelenti, itt a munkaerőpiac sok esetben nem biztosít elegendő lehetőséget a középosztály újratermelődéséhez. Ezen kívül a társadalmi felemelkedésre a falvak és a kisvárosok csak rendkívül korlátozott számú lehetőséget kínálnak.

Ami a középosztály perifériáját illeti, ennek a rétegnek a fő problémája az, hogy a munkaerőpiacon alacsony az innovációs és versenyképessége. Felmerül az a veszély, hogy a középosztály nagy része eltűnik, mivel a perifériája egyszerűen leszakad. Ezeket a tendenciákat magától értetődően csak az aktív szociálpolitika képes meggátolni. Egyértelműen erre számít Putyin és Medvegyev is, amikor arról beszélnek, hogy a következő évtized végére radikálisan megnövelik a középosztály létszámát. Az Orosz Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének becslése azonban mértéktartóbbnak bizonyul: a periféria révén a városi középosztály létszáma a gazdaságilag aktív városi lakosság

körében 20%-ról 27-28%-ra növekedhet, az elit-munkásréteggel együtt pedig a középosztály létszáma meghaladhatja a gazdaságilag aktív városi lakosság egyharmadát. Az a tartalék, amelyet a volt szovjet köztársaságokból érkező bevándorlók jelentenek, szintén kimerül a következő évtizedre.

4. Az értelmiség sorsa és az új „szakemberek”

Röviden szeretnénk kitérni arra a sajátos szerepre, amelyet az értelmiség a kommunista rezsim megdöntésében játszott. Ez a sajátosan orosz, a nyugati értelmiségtől és szakember-rétegtől lényegesen eltérő társadalmi csoport a huszadik században lényegében kétszer működött élesztő gyanánt a politikai változásokban. Részből ennek eredményeképpen megbukott a fennálló rendszer, majd a gazdasági viszonyok és a társadalmi szerkezet is radikálisan átalakult. A 20. század végén az értelmiség ezt a küldetést a kommunista vezetés célirányos törekvései ellenére vállalta magára. A kommunista vezetés ugyanis szovjet értelmiséget akart létrehozni, azaz identitását szakmai kritériumok alapján akarta meghatározni, valamint biztosítani akarta magasfokú integrációját a fennálló intézményi rendszerbe. Mindezt főleg gazdaságon kívüli eszközökkel valósította meg. Az értelmiség számára azonban a szovjet rendszer által biztosított anyagi jólét szintje nem kompenzálhatta a politikai, egyéni és szellemi szabadság hiányát. És míg korábban, az 1970-es években, az értelmiségnek csak egy elszigetelt, üldözött kisebbsége (a disszidensek köre) fogalmazhatta meg az értelmiség hatalommal szembeni kritikus misszióját, addig a peresztrojka idején a rendszerrel szembeni kritikus hozzáállás tömegessé vált az értelmiség körében. Termé-

szetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az a 19. századi mítosz, mely szerint az értelmiségiek olyan különleges emberek, akiknek van lelkiismeretük, készek az áldozatra, fejtett az igazságérzetük és különleges a felelősségük a nép sorsa iránt (amelytől azonban el is határolódnak), túlélte az egész szovjet korszakot és éppen a korszak végén virágzott egy rövid ideig – ebben az időszakban tudták az értelmiség képviselői a kommunista rezsim megdöntésének ideológiáját nyújtani a társadalomnak. Igaz, hogy eközben nem dolgoztak ki semmilyen igazán meggyőző pozitív modellt a társadalom kommunizmus utáni átalakításáról. Az értelmiség elindította a kommunizmus megdöntésének folyamatát és ezzel bizonyos értelemben öngyilkosságot hajtott végre, mivel a posztszovjet Oroszország társadalmi szerkezetében már nem maradt hely a számára. Az értelmiség „piacra kerülésével” ennek a társadalmi rétegnek a transzformációja következik be, és olyan új társadalmi csoport jön létre, amely alapvetően megfelel az értelmiség és a szakember nyugati értelemben vett kategóriáinak. Ahogy az értelmiség helyzetét kutató Rozalina Rivkina is hangsúlyozza: „a piacra történő átmenetkor közalkalmazottaknak, illetve köztisztviselőknek kezdték nevezni a diplomás, szellemi foglalkozású volt állami alkalmazottakat. Közéjük ma az oktatás, a kultúra, az egészségügy stb. területén nemcsak a magasan képzett alkalmazottakat sorolják, hanem iskolázottsági szinttől függetlenül mindenkit. Ez önmagában azt jelzi, hogy a régi, szovjet értelemben vett értelmiség már a múlté.”⁵

Az értelmiség legsikeresebb képviselői (azaz korántsem mindenki) be tudtak épülni a posztszovjet Orosz-

ország középosztályába, mások lecsúsztak a perifériára. Természetesen ma is oroszok milliói vallják magukat az értelmiséghez tartozónak. Bizonyos értelemben az értelmiségi öntudat gyorsan virtualizálódik, bár éppen ez a körülmény tudja lényegesen meghosszabbítani létezését. Azok a korábbi mechanizmusok azonban, melyek az értelmiséget különálló társadalmi csoportba próbálták tömöríteni, ma egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan működnek.

A legfontosabb tényező, amely miatt az értelmiség társadalmi rétegeként nem élhette túl a posztkommunista átalakulásokat, valószínűleg az volt, hogy megszűnt az igény a szovjet korszakban betöltött két fő funkciója iránt: nem volt szükség a régi rendszer szolgálata mellett a régi rendszer morális ellenzékének kitermelésére és az állandó erőfeszítésükre a széles néptömegek felvilágosításának érdekében. A kommunista rezsim megdöntésével mindkét funkció a múlté lett. Az új körülmények között csak a szakmai képzettségükre tartottak igényt, de ez az igény is korlátozott volt és egyáltalán nem felelt meg azoknak a szivárványos reményeknek, amelyeket az értelmiség többsége a gorbaçsovi peresztrojka idején a demokratizációhoz és a piaci átalakuláshoz fűzött. Annál is kevésbé, mivel a szovjet értelmiségnek csak kis része volt kész arra, hogy osztozzon a posztkommunista átalakulások reális következményeiért, a súlyos társadalmi különbségek kialakulásáért, az elszegényedésért és a korrupcióért viselt felelősségben. Az erkölcsi tekintély, amely évtizedekig táplálta az értelmiségről szóló mítoszt, néhány év alatt szertefoszlott.

De mégis mi maradt az értelmiségből? Természe-

tesen megmaradt a Nagy Péter cár idejére visszanyúló kulturális hagyomány, megmaradt az a „mítosz”, amely napjainkban egyre kevésbé tűnik reálisnak. A poszt-szovjet Oroszország társadalmában a régi értelmiségből csak szakmai csoportok maradtak meg, azaz tanárok, orvosok, mérnökök, tudósok stb. A továbbiakban röviden szeretnénk kitérni az egyes csoportok helyzetére.

Azon csoportok közül, melyek korábban az értelmiség alapját alkották, valószínűleg a tudósok, kutatók helyzete alakult a legdrámaibban. A sztálini időszakban létrehozott hatalmas tudományos komplexum, amely a Szovjetunió számára az 1950–60-as években ragyogó tudományos-műszaki áttörést tett lehetővé, a 20. század utolsó harmadában fokozatosan veszített fejlődésének tempójából. Erősödni kezdtek a negatív folyamatok, melyek összefüggésben voltak egyrészt a társadalom egészének stagnálásával, másrészt tapasztalhatóak voltak a tudományos munka szervezésében is. A kommunista rezsim bukása és a piacgazdaságra való átállás a tudományos munkát nemcsak hogy nagyban nehezítette, hanem gyakorlatilag egzisztenciális válságba taszította. A szovjet tudományos élet a szovjet társadalom alrendszerének volt tekinthető, amelyben a tudományos élet a tudományos megismerés szempontjából hagyományos kognitív funkciók mellett fontos társadalmi és politikai funkciókat is betöltött. Ezek egyrészt a honvédelmi komplexum tudományos-technikai hátterének biztosítását, másrészt a kommunista rezsim hivatalos ideológiájának „tudományos megalapozását” jelentették. A fejlett tudományos infrastruktúra és a tudományos eredmények a szovjet állam presztízsének

szükséges komponensei voltak. A rendszer megszűntével egyidőben szűnt meg az ideológiai funkció. Az új vezetés tudománypolitikájában a presztízs fenntartása gyakorlatilag elveszítette fontosságát, a védelmi képesség biztosítása pedig a konverzió és a honvédelmi erők finanszírozásának radikális csökkentése mellett lekerült a napirendről.

A legkomolyabb kihívást a tudomány mint intézményi rendszer, a tudományos közösség egésze és az egyes tudósok számára az új társadalmi-gazdasági helyzethez történő alkalmazkodás jelentette. Ezzel a kihívással az intézményi rendszer nem tudott megbirkózni, amiért nem szabad egyedül az Orosz Tudományos Akadémia merevségét okolni. A piacgazdaság sajátos posztszovjet változata önmaga szinte képtelen a tudományos teljesítmények számára a kereslet forrását megteremteni, függetlenül attól, hogy hol és ki végzi ezt a tevékenységet. Végeredményben a társadalomban, de magukban a tudósokban is kialakult egy erős sztereotípiát a tudomány haszontalanságáról. Teljesen természetes, hogy a tudományos közösség korántsem minden tagja tudott ilyen körülmények között hű maradni korábbi hivatásához.

A posztszovjet időszaknak csupán az első évében a tudomány és a szellemi munka területéről 90 ezer ember távozott. A reformok kezdete után öt évvel a tudományos életben tevékenykedők száma a felére, a tudományos tevékenységre odaítélt állami támogatás a hatodára (a GDP 0,3%-ára a Szovjetunióban költött 2,3-2,5%-hoz képest), egy tudós átlagos havi fizetése pedig majdnem a harmadára csökkent.

A tudományos kutatóknak majdnem a fele arra

kényszerült, hogy a szakterületén végzett munkája mellett a különböző magán és állami szektorokban is dolgozzon, amelyek akkor a fő jövedelemforrását jelentették. Ez például a tanárok terhelésének jelentős megnövekedését jelentette, amikor a tudományos kutatók egyszerre több felsőoktatási intézményben is kénytelenek voltak előadásokat tartani. A rendelkezésre álló adatok alapján az 1990-es évek közepén a tudósok több mint fele rendelkezett a tudományos tevékenységen kívül eső jövedelemforrással, tehát körülbelül háromszor annyian voltak, mint a főállásuk mellett munkát vállaló közalkalmazottak (a hivatalos keresetekről van szó).

Jelentős volt a tudósok külföldre történő áramlása is. A külföldön élő orosz tudósokból álló diaszpóra létszáma több tízezerre tehető, és főként a természettudományos és műszaki szakembereket érinti. Az elmúlt években bizonyos fokú visszaszivárgás is megfigyelhető. Nyugaton sikeres tudományos karriert befutott, szakemberek térnek vissza, bár radikális áttörésről nem beszélhetünk. A tudományos kutatók egy része a megélhetését a különféle ösztöndíjaknak és pályázati támogatásoknak köszönhetően tudta biztosítani, melyeket az 1990-es évek elején létrehozott két állami tudományos alapítvány, ill. külföldi alapítványok, mindenképp a Soros Alapítvány folyósított. A 2000-es évek elején több jelentős orosz vállalkozó szintén elkezdett támogatni meghatározott tudományos programokat. Ugyanakkor számos, Oroszországban élő tudós ma külföldi cégeknél dolgozik (Sun Microsystem, Coming, AT&Bell Laboratories, Ford Motors, General Electric, Goodrich Thai, United Technologies stb.) és elért ered-

ményeik ezeket a cégeket gazdagítják. Jelenleg több mint ezer Oroszországban élő tudós dolgozik több tucat olyan programban, melyeket olyan külföldi megrendelők valósítanak meg, mint az Európai Unió, az USA Energiaügyi Minisztériuma vagy a Pentagon.

A szellemi munkát végzők közül sokan végül teljesen más irányba indultak és átléptek az üzleti világba, a közigazgatásba vagy a politikába. Ez a belső migráció a külföldről történő agyelszívás tízszeresére rúg. Több százezerre tehető azon egykori tudósok száma, akik jelenleg a vállalkozói szféra különféle területein tevékenykednek, és sok esetben ennek köszönhető az, hogy az orosz üzleti világ az egyik legintellektuálisabb a világon.

Az emberi erőforrások egyoldalú átáramlása a tudományból az üzleti életbe az átalakuló orosz társadalom egyik jellegzetességét, a szétszakítotttságot vagy disszociációt illusztrálja. Az orosz társadalomban különböző társadalmi alrendszerek működnek, pl. tudomány, üzlet, kultúra, oktatási szféra stb., de ezek gyenge vagy egyoldalú kapcsolatban állnak egymással, mintegy „szabadon úsznak”. Ezt az állapotot csak fokozatosan lehet felszámolni, és talán a tudomány „ragadt benne” a legmélyebben. Azt lehet mondani, hogy nem kis felelőssége van ebben a tudomány szervezési formáinak és irányításának, ill. a tudományos szféra konkrét vezetőinek. Az Orosz Tudományos Akadémia vitathatatlanul a tudomány egész rendszerének az alapja. Nyilvánvaló, hogy az 1990-es években a Akadémia vezetésének az volt a stratégiája, hogy kivárják az állam „kivonulásának” időszakát és maximálisan megőrzik a tudomány szervezésének a szovjet időkre visszanyúló szerkezetét

és formáit. Eközben az Akadémia vezetése kész volt arra, hogy munkatársainak (és kisebb mértékben az Akadémia alszervezeteinek is) nagyfokú szabadságot biztosítson, hogy azok saját elgondolásaik szerint keressék a különféle módokat az agresszív piaci környezetben való túlélésre. Ez a stratégia bizonyos értelemben működött. Azonban Putyin alatt az állam „visszatérésével” nem történt meg a teljes visszatérés a korábbi szovjet formákhoz és az akadémiai tudományos tevékenység állami támogatása sem volt a régi. Az új politikai elit jelentősen eltér a szovjet nómenklatúrától és az Akadémia vezetéséhez fűződő viszonya erősen pragmatikus jelleggel bír. Az orosz vezetés nem zárkózott el az állami támogatástól, de felvetette az akadémiai autonómia korlátozásának kérdését és ennek megfelelően az erősebb állami kontrollt a tudományos tevékenység, valamint többek között az Orosz Tudományos Akadémia vagyona felett. Az Orosz Tudományos Akadémia állami támogatásának mértéke és a tudományos munkatársak fizetése az utóbbi években kétségkívül növekedett, de az Akadémia vezetésének merevsége, kompromisszumképtelensége az autonómia és az akadémiai vagyon kérdéseiben oda vezetett, hogy a legjelentősebb pénzüsszegeket (többek között a nanotechnológiai kutatások támogatására) az Akadémia megkerülésével utalták ki.

Magától értetődik, hogy a posztszovjet időszak két évtizedében a tudomány szférájában és a tudományos élet társadalomhoz fűződő viszonyában új jelenségek is kialakultak. Az 1990-es évek első felében a kisvállalkozások száma a tudomány és a tudományos szolgáltatások szférájában meghaladta a kereskedelmi cégek

számát. Igaz, az orosz kormány gazdasági kabinetje, amely majdnem teljes mértékben doktorokból, kandidátusokból és az akadémiai intézetek korábbi munkatársaiból állt, gyakorlatilag semmit nem tett ezen tendencia megerősödése érdekében, melynek eredményeképpen sok cég meg is szűnt, bár a tudományos-műszaki területen tevékenykedő nem állami vállalatok száma még ezt követően is tízezrekre volt tehető. Nagy nehézségeket leküzdve fejlődésnek indultak a tudományos központok, egyetemi városok, műszaki parkok, melyek közül a legsikeresebbek az MGU, a Moszkvai Repülőtisztai Főiskola, a Moszkvai Műszaki-Fizikai Egyetem, a Tomszki és Ufai Egyetemek kötelékében működnek. Egyértelmű, hogy az államnak újra fokozottabb figyelmet kell fordítania a tudományos-műszaki tevékenység ilyen innovatív formái iránt, és figyelembe kell vennie azokat az új feladatokat is, amelyeket Oroszország vezetői tűztek ki, igyekezve levonni a tanulságot a globális gazdasági válság következményeiből. Azt is figyelembe kell venni, hogy számos, Putyin második elnöki mandátuma idején létrejövő állami korporáció erős tudományos infrastruktúrára és munkaerőállományra tett szert.

Az alábbiakban egy másik szakmai csoportra, mégpedig az egészségügyi dolgozókra szeretnénk röviden kitérni, mivel sorsuk nemcsak azt az átmenetet illusztrálja, amelynek során az értelmiségiekből szakemberek lettek, de képet ad a szociális szférában bekövetkező általános változásokról is. Az 1990-es reformok hatására az orvosok és más egészségügyi dolgozók a rosszul fizetett csoportok mellé, az ún. közalkalmazotti kategóriába kerültek. Számukra azonban, az oktatásban, az igaz-

ságszolgáltatási szervekben és más közhivatalokban dolgozókhoz hasonlóan, a túlélés feltétele egy sajátos „társadalmi szerződés” lett: az alacsony hivatalos fizetést az állam csendes jóváhagyásával mellékkeresettel tudták kiegészíteni azon lehetőségek kihasználásával, amelyekkel egy közalkalmazott a munkahelyén rendelkezik (tanár, orvos, rendőr stb.).

Az 1990-es évek liberális reformjai az egészségügy területén mindenekelőtt a kötelező egészségbiztosításban nyilvánultak meg. Ez kétségkívül az első olyan lépés volt, amely a Szovjetunióban a teljes mértékben állami ellenőrzés alatt álló egészségügyi rendszer piaci viszonyokra történő adaptációjára irányult. Az egészségbiztosítás gyakorlatilag egy pénzügyi hitelintézet szerepét kezdte játszani, amelyet a vállalatok által megtermelt javak 3,6%-ának a biztosítási alapba történő befizetése tartott fenn. Azonban ennek az alapnak az átadása, vagyis az egészségügyi infrastruktúra állapotáért viselt felelősség továbbadása a régiók szintjére megvilágította az orosz vezetés valódi motivációját: minimalizálni akarták a szociális kötelezettségeket, és eközben el kívánták kerülni annak hivatalos bejelentését, hogy lemondanak ezekről a kötelezettségekről. Az eredményre nem kellett sokat várni. A régiók közötti különbségek már a Szovjetunióban jelentősek voltak, és a piacgazdaságra történő átállás csak felerősítette ezeket az aránytalanságokat.

A nettó-haszonélvező, ún. dotált régióknak (Oroszországban ezek vannak többségben) alig-alig sikerült fenntartaniuk az egészségügyi ellátás minimálisan elfogadható színvonalát. Az ingyenes egészségügyi ellátás üres szólammá vált, mivel minőségi orvosi ellátást csak

pénzért lehetett kapni. A nettó-befizető, ún. donor-régiókban, főként a tőkekoncentráció fő központjának számító Moszkvában a helyi vezetésnek lehetősége volt arra, hogy az egészségügyi intézményeket pénzügyileg sokkal jobban támogassa és az orvosok számára megfelelő társadalmi státuszt biztosítson. Egészen véve tehát a reformok hozzájárultak az egészségügyi rendszer színvonalának csökkenéséhez és a lakosság egészségügyi mutatóinak romlásához, így közvetve pedig a demográfiai válsághoz is.

Az 1990-es években alakult ki az egészségügyben a magánszektor. A Szovjetunióban is párhuzamosan léteztek a mindenki számára elérhető és a pártvezetés számára működtetett egészségügyi intézmények. Az új társadalmi-gazdasági feltételek közepette pedig kezdett kialakulni egy külön egészségügyi rendszer a gazdagoknak, ahol a szolgáltatások színvonala közelít a legjobb nyugati klinikák és kórházak színvonalához. Terjedni kezdtek a magánrendelések is. Annak ellenére azonban, hogy az egészségügyi szférában pluralizálták a tulajdoni formákat, az állam meg tudta őrizni a szigorú ellenőrzést az egészségügyi dolgozók, mint szakmai csoportosulás felett. A nyugati országokban, mint ismeretes, az orvosok a szellemi szabadfoglalkozásúak körébe tartoznak, és az állammal szemben nagyfokú autonómiával rendelkeznek. Oroszországban azonban az állam számos eszközt tart a kezében az ellenőrzéshez. Közéjük tartozik mindenekelőtt az egészségügyi képzési rendszer és a diplomák kiadásának ellenőrzése. Az egészségügyi intézmények továbbra is kötelesek betartani az Egészségügyi Minisztérium és a regionális alszervezetek minden rendelkezését és sza-

bályzatait, függetlenül az intézmény tulajdoni formájától és attól, hogy melyik hatóság alá tartoznak. Lényegében az egészségügy központi irányításának szovjet modellje számos aspektusát tekintve ma is fennáll és a Szovjetunió felbomlása utáni majdnem két évtized elteltével reprodukálódik. A fő pénzügyi források szétosztása is az Egészségügyi Minisztériumon keresztül történik. Putyin elnöksége alatt az egészségügyre fordított állami kiadások mértéke jelentősen megnőtt, de az egészségügyi dolgozók szabadsága igen korlátozott abból a szempontból, hogy a munkájuk során hogyan rendelkeznek ezekkel a forrásokkal.

A szigorú bürokratikus kontroll és a „felülről” érkező előírások paradox eredményekhez vezetnek. Az állami klinikákon megvalósult az átmenet a teljesítmény szerinti bérezésre (azaz az orvos az ellátott páciensek száma után kap fizetést), de eközben megmaradtak a tervekben előírt mutatók. A terv túlteljesítése nem befolyásolja a fizetést, ami gyakorlatilag értelmetlenné teszi az újítást. Az egészségügyi dolgozók hivatalos fizetése továbbra is nagyon alacsony (átlagfizetésük a létminimum 1,5-2-szerese). Ennek következménye a korrupció virágzása és az egészségügyi szolgáltatások párhuzamos kifizetése. Ebben is megmutatkozik a közszférának az a jellegzetessége, hogy az állami szektorban a privát üzlet mintegy összefonódik az alkalmazottak rendes munkájával.

Egészeben véve, ma már megalapozott az a kijelentés, hogy az orvosok szakmai csoportot képeznek, bár a weberi értelemben státuszcsoportnak nevezni őket még korai lenne. Ennek a meghatározásnak a teljesítéséhez azok az orvosok állnak a legközelebb, akik ma-

gán egészségügyi praxisban dolgoznak, különösen a fogorvosok és a szemészek. Bár az ő tevékenységük is szigorú állami ellenőrzés és szabályozás alá esik, mégis nagyobb szabadságot élveznek az olyan döntések meghozatalában, amely szakmai kompetenciájukat, a munkakörülmények javítását vagy a jövedelmek növekedését illeti. Az egészségügyi hivatásoknak ezek a képviselői már az új középosztály magabiztos tagjai.

5. A posztszovjet elit.

Kik alkotják a mai orosz társadalom „krémjét”? Kik azok, akik nemcsak a leginkább jómódúak, de döntő befolyással bírnak az állami vezetésre és ezen keresztül – figyelembe véve az állam és társadalom viszonyának orosz specifikumát – befolyásuk van a társadalmi folyamatokra is? Mint ismeretes, elit rétegnek azt a hidat nevezzük, amely az állami vezetést összeköti a társadalommal. Áttekintésünkben nem szeretnénk az elit meghatározásának vitatott kérdéseivel foglalkozni, és megelégszünk Tatyana Zaslavszkaja meghatározásával, aki a kormányzó elit körébe azokat a politikusokat sorolja, akik magas állami posztokat töltenek be, a bürokrácia felső szintjét foglalják el, ill. az üzleti társadalom felső rétegét képezik.⁶ Az ezekben a csoportokba tartozó emberek befolyása a politikai folyamatokra történhet intézményes formában és nem formális úton is. Lényegében olyan egyénekről és csoportokról van szó, akik a hatalom és a tulajdon erőterében találhatók.

A mai orosz elit a szovjet pártvezetés felső rétegének örököse. Bár a nómenklatúra egyes képviselői 1991 után is meglehetősen hosszú ideig megmaradtak a jelentős pozíciókban, egészében véve a radikális változások legfontosabb mutatója az elit megújulása volt. Az állam „kivonulása”, majd „visszatérése” nem maradhatott hatás nélkül a politikai elitre. Az elit állapota pon-

tos barométere volt azoknak a dinamikus változásoknak, amelyek az államhatalom és a társadalom viszonyában végbementek. Az 1990-es évek politikai turbulenciája elősegítette az elitbe történő bekerülés lehetőségeinek növekedését, az elit cirkulációjának felgyorsulását, tagjainak konkurenciáját, az informális kapcsolatok és eljárások jelentőségének megnövekedését. Oroszországban a mobilitás, azaz az elitbe történő bekerülés, a munkatársak cserélődése a politikai rendszeren belül és az elitből való kikerülés jelentősen eltér más társadalmi csoportok mobilitásától. Olga Kristanovszkaja, a posztszovjet elit ismert orosz kutatója ezzel kapcsolatban az alábbi tényezőkre mutat rá:

Más társadalmi csoportokhoz képest nagyobb a konkurencia az adott posztra pályázó jelöltek körében, és ez a politikai hierarchia minden szintjén megnyilvánul.

A jelöltekkel szemben támasztott követelmények nincsenek meghatározva, továbbá olyan feltételeknek kell megfelelniük, amelyeket nyilvánosan sehol nem hirdetnek ki.

Az eliten belüli mobilitás sokkal szabályozottabb és tervszerűbb, mint az egyes szakmákon belüli mobilitás, mivel létezik egy intézményesített munkaerőtartalék a megüresedő helyek betöltésére.

Az elit mobilitását nem annyira a foglalkoztatásról szóló törvények szabályozzák, hanem a csoporton belüli normák.

Az egyes szakmai csoportoktól eltérően az elitbe történő bekerülés az egyén számára olyan politikai kezdőtökét jelent, amelyet továbbfejleszthet vagy változtatlanul hagyhat.⁷

Hogyan jött létre a mai elit? Kialakulásának folya-

mata a peresztrojka idejére megy vissza, amikor Gorbacsov és támogatóinak politikája az eliten belüli konfliktushoz vezetett. Ez elindította a szovjet pártnomenklatura szerkezeti dezintegrációját. Ekkor egy kontraelit csoport kezdett formálódni, amelyhez az értelmiség képviselői és a különböző társadalmi (ún. informális) mozgalmak aktivistái csatlakoztak. A választhatóság gyakorlatának egyre szélesebb körben történő meghonosodásával az elit toborzásának mechanizmusa jelentős változásokon ment keresztül.

A kontraelit azonban tulajdonképpen a korábbi szovjet elitszoportokon belül érett meg. Még a Szovjetunió felbomlása előtt kezdett kialakulni egy új elit egy új politikai vezér, „a nomenklatura disszidense”, Borisz Jelcin körül. Őt 1991 júniusában választották meg Oroszország elnökévé, és ekkor másfélezer főből álló saját adminisztrációt hozott létre, amely létszámát tekintve megközelítette a Kommunista Párt Központi Bizottságának apparátusát. A Kommunista Párt betiltását és a Szovjetunió hatalmi intézményeinek megszüntetését követően a Jelcin által létrehozott struktúra az új politikai elit konszolidációjának alapja lett. 1993 októberében Oroszország Legfelsőbb Tanácsának feloszlata után gyakorlatilag ez a csoport lett a politikai elit kialakulásának alternatíva nélküli centruma. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az elitbe történő bekerülés legfontosabb mechanizmusai a választások voltak. Ennek a tényezőnek a jelentősége csak Jelcin kormányzásának közepe táján kezdett gyengülni. Putyin hatalomra kerülésével és a politikai konkurencia gyengülésével a választások fontossága az elit formálódása szempontjából jelentősen csökkent.

A posztszovjet elit formálódásának állomásai egyértelműen korrelálnak az állam „kivonulásának” és „visszatérésének”, ill. a mai Oroszország jelcini és putyini korszakainak dinamikájával. Kristanovszkaja említést tesz arról, hogy elnökségének kilenc éve alatt (1991–1999) Jelcin nem is tudta integrálni a legfelsőbb vezetést, és ezalatt egyetlen állami struktúra sem tudott dominánssá válni. A hatalmi vákuumban az állam funkcióit az informális csoportosulások és klánok vették át, és egymással versenyeztek azért a jogért, hogy az elnök nevében lépjenek fel. Kristanovszkaja véleménye szerint „Jelcin elnöksége alatt a legfelsőbb vezetés szétesése zajlott. A kormányzó hatalom diffúziója nem a hatalom demokratikus megosztásához, hanem káoszhoz vezetett.”⁸ Kristanovszkaja álláspontja ugyanakkor nem mondható teljes mértékben objektívnek. Jelcin második elnöki mandátuma alatt az orosz hatalmi rendszerben az elnöki adminisztráció befolyásosabb erővé vált és a viharos 1999. évben nagyfokú hatékonyságot mutatott. Képes volt arra, hogy semlegesítsen egy kialakulóban lévő, befolyásos politikai központot (azaz a Primakov-kormányt, melyet erős regionális elitcsoportok és a parlamenti felsőháza, azaz a Szövetségi Tanács is támogatott). Az elnöki posztot elfoglaló Putyin a szövetségi központ kezében megvalósította a hatalmi ágak koncentrációját, gyengítette a regionális vezetői pozícióit, és úgy állította helyre a központi hatalmat, hogy közben formálisan nem sértette meg a demokratikus elveket. Az állam „visszatérését” jelezte az a tendencia, ahogy a centripetális erőket centrifugális erők váltották fel. A beszláni tragikus események után a hatalmi tengely helyreállításának folyamata döntő stádi-

umába jutott azzal, hogy gyakorlatilag megszűnt a helyi vezetők közvetlen választási rendje.

A mai Oroszországot kormányzó elit sok fontos jellemzőjében eltér a szovjettől, másképp jött létre, mások a „toborzási” modellek, más a társadalmi-szakmai összetétele, belső szervezettsége, politikai mentalitása, a társadalomhoz fűződő viszonyának jellege és reformpotenciáljának szintje.

A politikai elit személyi összetétele változik, de a szerkezete gyakorlatilag változatlan marad. Oroszország politikai elitjét a következők alkotják: az elnök, a miniszterelnök, a kormánytagok, a Szövetségi Gyűlés képviselői, az Alkotmánybíróság, a Legfelsőbb Bíróság és a Legfelsőbb Döntőbíróság tagjai, az elnöki adminisztráció apparátusa, a Biztonsági Tanács tagjai, az elnök felhatalmazott képviselői a szövetségi körzetekben, a hatalmi szervek vezetői a Föderáció szubjektumaiban, a legfelsőbb diplomáciai és honvédelmi testület, néhány más állami tisztséget betöltő személy, a politikai pártok és jelentős társadalmi szervezetek képviselői és más befolyásos személyek.

A legfelsőbb politikai elitbe a politikai vezetők mellett azok tartoznak, akik magas tisztségeket töltenek be az egyes hatalmi ágakban (törvényhozás, végrehajtás és ítélkezés): az elnök és a miniszterelnök közvetlen környezete, a parlamenti szóvivők, valamint az állami hatalmi szervek, a vezető politikai pártok és a parlamenti frakciók vezetői. Létszámát tekintve az elit meglehetősen szűk kört jelent, melynek tagjai az egész társadalmat érintő legfontosabb döntéseket hozzák meg, olyan döntéseket, amelyek milliók sorsát befolyásolják és az egész állam számára jelentősek. A legfelső elithez

tartozást a jó hírnév, presztízs (az elnök tanácsadói, szakértői) vagy a hatalmi struktúrában elfoglalt pozíció határozza meg.

A kormányzó elit létszáma nem állandó. A Kommunista Párt Központi Bizottságának nomenklatúrájába Brezsnyev elnökségének végén kb. 400 ezer fő tartozott. A felső pártvezetés (a Központi Bizottság Politikai Irodájának nomenklatúrája) kb. 900 főt foglalt magába. A Központi Bizottság titkárságának nomenklatúrája 14-16 ezer főt tett ki. A Központi Bizottság osztályaié (a nyilvántartó-ellenőrző nomenklatúra) 250 ezer főt. A fennmaradó részt a különféle pártbizottságok nomenklatúrája tette ki. A politikai osztály a szovjet időszakban tehát az ország teljes lakosságának kb. 0,1%-át tette ki.

2000-ben a politikai osztály létszáma (a közszolgálatban dolgozók száma) háromszorosára nőtt (miközben az ország lakossága felére csökkent), így 1 millió 200 ezer főt tett ki, azaz az ország lakosságának 0,8%-át. A kormányzó elit létszáma eközben 900 ezerről 1 millió 60 ezer főre gyarapodott.

A kormányzó elit az új Oroszország fennállásának első éveiben elsősorban értelmiségiekből (53,5%), ill. gazdasági vezetőkből (13%) állt (1991-es arány). De már ebben az időszakban is egyre fontosabb szerephez jutottak az üzletemberek, a honvédelmi, rendvédelmi és más végrehajtói szervek munkatársai, ill. azok, akik a regionális adminisztrációban dolgoztak.

A parlamenti és kormányzati karrier fokozatosan a felfelé kapaszkodás két lehetséges útjává vált. Ez nem volt jellemző a szovjet elitre, amely számára a parlamenti mandátum a pártállami nomenklatúrához tarto-

zás szimbóluma volt. Ezúttal az eliten belül megjelent egy új szakmai csoport, mégpedig a választható csinonyikok csoportja.

Az állami támogatás hiányában a gyenge társadalmi csoportok, azaz a munkások és a parasztok gyakorlatilag teljesen leszorultak a politika küzdőteréről. Jelentősen csökkent a nők és a fiatalok hányada is, akiknek a hatalomban való részvételét korábban a Kommunista Párt mesterségesen támogatta.

A parlamenti képviselőknek továbbra is nagy százalékat teszik ki azok, akik a szovjet időkben is az elithez tartoztak. Az első szabadon választott Állami Dumában (1993-ban) arányuk 37,1% volt, a harmadikban (1999-ben) 32%, a Szövetségi Tanácsban pedig 1993-ban 60,1%, 2002-ben pedig 39,9%.

A kutatók még egy sajátosságra hívják fel a figyelmet. Míg az 1990-es évek elején a politikai életben a párt- és komszomol-funkcionáriusok aránya összességében csökkent, addig az alsó- és felsőházban az arányuk majdnem 40%-ra emelkedett. A Szovjetunió felbomlása után 10 évvel a pártállami nómenklatúrához való tartozás nem jelentett többé „foltot” a politikai karrieren. Számos kutató (Szemjon Granovszkij, Eberhard Schneider) szerint az új vezető elit fundamentumát Oroszországban alapvetően a régi szovjet nómenklatúra második és harmadik nemzedékének képviselői teszik ki, akik az új politikai elitnek azt a speciális tudást és tapasztalatot adják át, amellyel az nem rendelkezik.

A posztszovjet történelem két évtizede alatt az egykori pártállami nómenklatúrából érkezők száma elkerülhetetlenül csökkent. Míg Jelcin alatt a legmagasabb

rangú állami csinovnyikok majdnem 50%-át a volt párt-elit képviselői tették ki, addig Putyin elnökségének első két éve alatt ez az arány 38%-ra csökkent, 2007-ben pedig 34% volt. Medvegyev alatt ez a mutató már jelentősen, 16,34%-ra zsugorodott.

Oroszország új politikai elitjének összetételében jelentős változások zajlottak az iskolázottság, az életkori sajátosságok és a foglalkozás szempontjából is. A kormány és a régiók elit rétegének tagjai majdnem 10 évvel fiatalabbak, mint korábban. A parlament ugyanakkor valamelyest idősebb lett, ami a brezsnyevi időszak mesterséges fiatalításával magyarázható. Az életkor szerinti kvóták megszüntetése megszabadította az ország legfelsőbb törvényhozó hatalmát mind a komszomolistáktól, mind a kvóták miatt a parlamentbe kerülő fiatal munkásoktól és kolhozparasztoktól.

Oroszország első szabadon választott elnökének környezetében – főként az 1990-es évek első felében – rendkívül szembetűnő volt az, hogy nagy számban voltak megtalálhatóak a tudományok doktora fokozattal rendelkező fiatal tudósok, fiatal közgazdászok és a városi értelmiség más képviselői. A kormányban és a pártvezetők körében is magas volt a tudományos fokozattal rendelkezők aránya. Összességében is elmondható, hogy ebben az időszakban jelentősen megugrott az elit iskolázottsági szintje. Igaz, hogy az első elnök közvetlen környezete az elnöki periódus különböző szakaszaiban sokban változott, és összetétele is rendkívül heterogén volt.

A változások nemcsak az elit iskolázottsági szintjét érintették, hanem képzettségük jellegét is. A brezsnyevi elit technokrata volt. Az 1980-as években a párt- és

állami vezetők túlnyomó többsége műszaki, katonai vagy agrár végzettséggel rendelkezett. Gorbacsov alatt a technokraták aránya csökkent, de nem a humán képzettségűek, hanem a pártfőiskolai végzettséggel rendelkezők javára. A műszaki képzettségűek hányadának jelentős csökkenése (majdnem másfélszeresével) Jelcin alatt következett be. Hozzá kell tenni, hogy Oroszországban a felsőoktatási intézmények többsége műszaki profillal rendelkezik.

Putyin hatalomra kerülésével a kormányzó elitben jelentősen megnőtt a katonai végzettségűek, az állambiztonsági és más végrehajtó szerveknél dolgozók aránya. Ez a tendencia egybeesett a társadalom elvárásaival, mivel a „szilovikokról” (a fegyveres testületek és a titkosszolgálatok képviselői) olyan kép él a társadalomban, hogy ők tisztességes, felelősségteljes, politikai ambícióval nem rendelkező szakemberek. Ez a kép pedig előnyösen különbözteti meg őket más elit csoportoktól, melyek imázsa összekapcsolódott a lopással, korrupcióval, a demagógiával. A KGB-nek és örökösének (FSZB: Szövetségi Biztonsági Szolgálat, SZVR: orosz hírszerzés, szó szerint a Külső Felderítési Szolgálat stb.) hagyományosan az volt a hírük, hogy a végrehajtó szervek közül ezek a legkevésbé korrumpáltak. A „szilovikok” állami szolgálatba való tömeges bevonását a humán tartalék hiánya is okozta. A putyini elitre ezen kívül jellemző volt még a tudományos fokozattal rendelkező értelmiségiek arányának csökkenése (Jelcin idején 52,5%, Putyin alatt 20,9%). A nők korábban is rendkívül alacsony aránya tovább zsugorodott (2,9%-ról 1,7%-ra), és az elit némileg „elvidékiessedett”.

Az elit kialakulásának rendkívül fontos tényezője

volt még az államfő „földijeinek” gyors előretörése (Jelcin esetében 13,2%, Putyinnál 21,3%) és a vállalkozók arányának növekedése (a Jelcin elnöksége idején mért 1,6%-ról 11,3%-ra Putyin alatt).

Oroszországban fontos szerepet játszik a regionális politikai elit is. Helyzetük tükrözi az államiság általános állapotát és főként az ország föderatív rendszerében bekövetkező változásokat. Számos vezető maximális mértékben megfogadta Jelcin tanácsát, aki azt mondta, hogy „mindenki vegyen annyi szuverenitást, amennyit akar”. A regionális elit különösen nagy szerephez jutott az 1990-es években, amikor egyes vezetői készek voltak arra, hogy magukra vállalják a döntőbíró szerepét a parlament és Jelcin elnök közötti konfliktusban (1992–1993). 1999-ben a Szövetségi Tanács, azaz az orosz parlament felsőháza a régiók vezetőiből és a regionális törvényhozó gyűlések vezetőiből állt. A Szövetségi Tanács mintegy a Jelcinnel és az elnöki adminisztrációval dacoló erőket konszolidáló szervezetként funkcionált, ezek készen álltak arra, hogy egy alternatív „hatalmi párt” alapját létrehozzák. Éppen ezért hatalomra kerülése után Putyin egyik első intézkedése volt a Szövetségi Tanács reformja. Ennek eredményeképpen az orosz régiókat megfosztották mandátumuktól az orosz parlament felsőházában. Ezen kívül hét szövetségi körzetet hoztak létre, melyek vezetői az elnök állandó képviselői voltak. Ők jogot kaptak arra, hogy ellenőrizzék a regionális hatalmak tevékenységét. Később, a beszláni eseményeket követően, a regionális vezetők közvetlen választását gyakorlatilag megszüntették. Ugyanakkor éppen a regionális elit választás útján történő kialakulása járult hozzá ahhoz, hogy a politikai és gaz-

dasági instabilitás időszakában ennek az elitnek rendkívüli módon megnőtt a szerepe.

A regionális vezetők közvetlen választásának gyakorlata még a Szovjetunió fennállásának utolsó hónapjaiban kezdődött, amikor közvetlen választással választották meg Moszkva és Leningrád főpolgármesterét, ill. Tatár föld elnökét is (Leningrád hamarosan visszakapta történelmi nevét, a Szent-Pétervárt). A többi regionális vezetőt az orosz elnök rendelete alapján kezdték kinevezni, bár az első időszakban gyakori volt, hogy a régiók korábbi pártvezetőit vagy szovjet vezetőit nevezték ki újra. Emellett a kinevezési rend mellett az elnök a Legfelsőbb Tanáccsal való konfliktusai idején is kitarthatott. A konfliktus erőszakos rendezése és az új orosz alkotmány elfogadása után azonban a regionális vezetők közvetlen megválasztása általános jelenséggé vált. A választók egyes regionális vezetőket annak ellenére is többször újraválasztottak, hogy az orosz elnöki adminisztráció negatívan viszonyult az adott politikushoz (jó példa lehet erre többek között Aman Tulejev, a Kemerovói terület kormányzója, aki máig betölti ezt a tisztséget).

A regionális vezetők helyzetének elemzése arról tanúskodik, hogy a kormányzók túlnyomó többsége már jóval az adott tisztség betöltése előtt az elithez tartozott. Így Kristanovszkaja kutatásai alapján 2002-ben a regionális vezetők kinevezésük (megválasztásuk) előtt átlagosan 15 éve már az elit tagjai voltak, a szövetségi vezetőknél ez az idő 6 év. A regionális vezetők átlagéletkora Brezsnyev alatt 59, Gorbacsov alatt 52, Jelcin alatt 49, Putyin alatt pedig 54 év volt.

A mai elit képviselői közül karrierjüket sokan a szov-

jet pártállami nómenklatúra munkatársaiként kezdték. A regionális vezetők körében 2002-ben ez az arány 65,9% (1992-ben 78,2%, 1997-ben 72,7%) volt. Eközben az elnöki kinevezés régi-új rendje, amelyet Putyin elnök Beszlán után vezetett be, a közvetlen választásoknál sokkal nagyobb mértékben járult hozzá a regionális elit felső rétegének személyi megújulásához, mivel a választásokon a régiók vezetői kiválóan tudtak élni a befolyásukkal.

A regionális politikai elit szakmai tevékenységét illetően számos kutató említést tesz arról, hogy a gazdaság redisztributív szférájához kapcsolódnak. Ugyanakkor meg kell említeni egy olyan tendenciát is, mint az értelmiségi, magasan képzett vezetők befolyásos rétegének előretörése, akik a regionális politikai elit magját alkotják. Ahogy Szemjon Granovszkij is megemlíti, „a jelenlegi hatalom egykori pártállami nómenklatúrájától nehéz megszabadulni, pedig ez a réteg a reformok fékjét jelenti. Gátolják a társadalom valódi demokratizálódását, átalakulását, nemcsak politikai értelemben, de az élet minden más területén is. Oroszországban még nem alakult ki olyan elit, amely megfelelt volna az új államiságnak.”⁹

Az elit fontos jellemzője még az is, hogy milyen mentalitással rendelkezik. A regionális politikai-adminisztratív elite a lakosság és saját megítélése szerint is pragmatikus szemlélet és ügyintézés jellemző. Meg kell említeni a föderalista gondolkodásmódot is, melynek fő paraméterei az Orosz Föderáció egységének megőrzése, a szubjektumok egyenjogúságának problémái és a szövetségi törvények prioritása a köztársasági törvényekkel szemben.

A regionális politikai elit körében megállapítható a központi-paternalisztikus remények jelentős halványulása. A gazdaság és a gazdasági kapcsolatok fejlődését illetően az elit már majdnem ugyanolyan mértékben bízik saját erejében, mint a központi segítségben. Számos régióban már túlsúlyban van a saját erőre való támaszkodás igénye. Ily módon a föderalizmus etnikai, gazdasági és politikai tényezői komplex egészet alkotnak és egyszerre hatnak, így járulva hozzá a föderalista gondolkodásmód gyorsabb kialakulásához.

Az orosz elitréteg újratermelődésével kapcsolatban a felső rétegek megújulása során két hullámot lehet megkülönböztetni. Az első hullám a reformerekhez és a reformok következményeihez köthető. A második, Putyin-féle hullámot bizonyos szempontból reformellenesnek is lehet nevezni, bár a makrogazdaság, a politikai intézkedések és az elit megújulásának szempontjából is helytállóbb folytonosságról beszélni.

Az általunk korábban már használt terminusoknak megfelelően ezeket a hullámokat azonosítani lehet az állam „kivonulásával” és „visszatérésével”: az új elit első hulláma világosan azonosítható a „kivonulással”, a második (igaz, nem annyira egyértelműen) a „visszatéréssel”. Putyin befolyásos tanácsadója, Gleb Pavlovskij egyértelműen hangsúlyozta az új elitnek az előző periódus átalakulásaival kapcsolatos feladatait.

Szerinte a fő feladat a „forradalom megállítása” (zárójelben megjegyezzük, hogy a hivatalos retorikában a forradalom kifejezést soha nem használták).

Az 1990-es évek első felében az elit létszáma több mint a duplájára nőtt és jelentősen gyarapodott az „elitnek” számító pozíciók száma is. A jelenséget az új

gazdasági szereplők számának növekedése váltotta ki, ezek vezetői az új gazdasági elitréteget gyarapították. A politikai és adminisztratív struktúrák számának növekedése is hozzájárult az elitréteg bővüléséhez.

Nyilvánvaló tény, hogy felgyorsult az orosz elit „cirkulációja”. A folyamat még Gorbacsov alatt kezdődött, mikor az ún. nómenklatúra előtti csoportok számos képviselője a különböző társadalmi szektorokból feljebb tudott lépni a társadalmi ranglétrán (alapvetően egykori középvezetőről, osztályvezetőről, alosztályvezetőről, szolgálatvezetőről van szó).

Az 1990-es években az elitrétegben zajló gyorsuló mobilitás (Olga Kristanovszkaja terminusával az „elit traffic”) személyzeti változásokat követelt meg. Jelcin alatt gyakoriak voltak az elbocsátások, ill. az olyan magasrangú állami hivatalnokok áthelyezése, akikkel az elnök eleinte szorosán együttműködött, majd kiábrándult belőlük és lecserélte őket. A személyi változtatásoknál tapasztalható kapkodás tönkretette a humán erőforrás-tartalékot, amely pedig segítette a folytonosság fenntartásában. Felmerült, hogy a hatalomból kikerülő magasrangú állami hivatalnokokból valamiféle tartalék-állományt kellene létrehozni. Ennek eredményeképpen jöttek létre az ún. „állami üzletek”. Ezek olyan állami forrásokra alapuló és a magánszektorhoz képest számos privilégiumot élvező gazdasági-kereskedelmi szervezetek, alapítványok és társadalmi-politikai szervezetek, amelyeknek az élére leváltott hivatalnokok kerültek. Az utóbbi években a volt csinovnyikok számára a megfelelő megbecsüléssel járó képviselői tevékenység is alternatívaként szolgál.

A demokratikus választások széleskörű elterjedésé-

vel a kormányzó elit nem dönthetett többé kontroll nélkül arról, hogy a nemkívánatos személyeket eltávolítsa tagjai sorából. Azok a csinovnyikok, akik a végrehajtó hatalmi szervekben elvesztették tisztségüket, még választhatóak voltak a szövetségi vagy regionális parlamentbe. Távozhattak a nagyvállalkozói szférába is és gazdasági eszközök segítségével befolyást gyakorolhattak a politikára. Politikai pártot is alapíthattak, és aktívan részt vehettek a politikai életben. Míg a szovjet időszakban az elbocsátás politikai értelemben egyenlő volt a halállal, addig a posztszovjet időszakban a hatalomba vissza is lehetett térni. Így a kormányzó elit körébe visszatérők aránya 1992-ben 12,1%-ot, a kormányba visszatérők aránya pedig 1999-ben 8%-ot tett ki.

Putyin alatt a személyzeti kérdés fokozatosan változott. Megkezdődött a humán tartalékok helyreállítása, megnőtt az állami szolgálat presztízse, és a státusz stabilitásának garanciájává a hatalom iránti lojalitás vált. A 2004-ben a csinovnyikok számának csökkentését célzó adminisztrációs reform érdekében csak átstrukturálta a hatóságokat és jelentősen megnövelte a közhivatalnokok bérét. 2000-ben nemcsak a vertikális, de a horizontális mobilitás is nő az elitrétegben. Így a korábbi kormányzók a Szövetségi Tanács tagjai lesznek, a korábbi miniszterek parlamenti képviselők, az elnöki adminisztráció hivatalnokai pedig az állami üzleti szférába távoznak.

A kutatások alapján látható, hogy a mutatók többsége szerint a kinevezések és elbocsátások jellege Putyin alatt nem változott jelentős mértékben: az életkor a kinevezéskor és az elbocsátáskor, az átlagos szolgálati idő, valamint a nyugdíjas korúak aránya az elbocsátot-

tak körében körülbelül ugyanúgy alakult, mint az előző elnöknél. A legfontosabb azonban az, hogy megváltozott a légkör: a politikai elit egyre magabiztosabb, magabiztosságának alapja pedig a lakosságnak az elnökre vetett nagyfokú bizalma.

A mai kormányzó elit egyik legfontosabb jellemzője Oroszországban az államhatalom és az üzleti élet kedvezőtlennek mondható összefonódása, amely folyamat az államhatalom minden láncszemét érintette. A politikai rendszerben elfoglalt hely és a kapcsolatok a vagyon megsokszorozásának fő tényezői lettek, a vagyon pedig a politikai befolyás fontos eszközévé vált.

A hatalmi együttműködések normáinak és szabályainak megváltozását sok szempontból az *elit rekonverziója* (a tőke egyik formából a másikba történő átvitele) okozza. Ennek a folyamatnak döntő eleme lett az elit csoportok „kapitalizálódása”, amely mindenekelőtt két jelenségben nyilvánult meg. Egyrészt a politikai elit egy része politikai befolyását gazdasági tőkévé konvertálta. A politikai nómenklatúra képviselői betagozódtak az új üzleti elitbe, és a közeli rokonaikat „beprotezsálták” a gazdasági életbe. Másrészt a kapitalizálódás a korrupció terjedésével magát a politikai elitet is érintette. A korrupció mindig is létezett, de a mai Oroszországban minden korábbinál nagyobb méreteket öltött és nyíltabbá vált.

Ennek eredményeképpen a politikához a legjövendelmesebb üzlet képzete kezdett társulni. A nagyvállalkozók keresik az állam pártfogását és igyekeznek az államtól tulajdont és privilégiumokat szerezni. Másrészt pedig a politikusok már nem elégszenek meg a hatalom és népszerűség megszokott attribútumaival.

Státuszpozíciójukat a privát bankszámláikra történő befizetéseknek kell megerősíteniük. Ezáltal a jelentős üzletemberek politikailag befolyásos személyekké, a politikusok pedig igen jómódú emberekké válnak.

Egy másik, különleges figyelmet érdemlő folyamat a különböző elitcsoportok egymáshoz való viszonyát érinti. Itt rendszerint két ellentétes tendencia ütközik össze: *az elit fragmentációja és konszolidációja*. A fragmentációról szóló hipotézis szerint az elit pluralizációja zajlik, és számos különböző befolyásos központ és érdekcsoport jelenik meg.

Az alábbi csoportok közötti szembenállás mind hozzájárul a hatalom pluralizációjához: a törvényhozói hatalom, az elnöki struktúra és kormány, az állami vezetés szövetségi és regionális szervei, a bal- és jobboldali pártok, a politikai, katonai és gazdasági elit, az egyes ágazatok lobbijai, amelyek különböző gazdasági komplexumokat képviselnek. A jelenséget úgy is fel lehet fogni, mint a társadalom demokratizálódásának jelenségét, de gyakoribb az a vélemény, hogy ez a hatalmi vákuum és a hatékony irányítás hiányának tanújele. Fragmentációhoz vezet a hatalomért folyó harc is a régi és az új elit között. A régi elit célja a hatalom megtartása, az újé az állami kulcspozíciók megszerzése és az ellenfelek kiszorítása a tisztségekből.

Az elit konszolidációjának hipotéziséről egymással ellentétes felfogások léteznek. Gyakran hangzik el az a vélemény, hogy a különböző elitcsoportokat elválasztó vonalak egyre inkább elmosódnak, és a hatalom korlátozott számú ember kezében koncentrálódik. A törvényhozó hatalom nem különösebben erős: a szövetségi szervek elegendő adminisztratív és pénzügyi befolyást

őriztek meg a régiók felett ahhoz, hogy regionális szinten meghatározzák a politikát; a katonai elit a korábbiakhoz hasonlóan lojális és alárendelődik a politikai erőknél; a bal- és jobboldali pártcsoportosulások a politikai közép felé sodródnak.

Nem szabad eltúlozni a politikai és gazdasági elit konfrontációját sem. Éppen ellenkezőleg, az orosz elit átalakulási periódusára a politikai és gazdasági elit integrációja jellemző. Közeledésük oka a kölcsönös haszonszerzésen alapul: a gazdasági elit abban érdekelt, hogy a közpénzeket és a föderatív beruházásokat megfelelően osszák szét, megfelelő legyen a személyügyi politika, és számára kedvező politikai döntések szülessenek. A politikai elit pedig hasznot akar húzni a gazdaság átalakulásából. Ily módon a látható ellentétek ellenére az elitcsoportok konszolidációja zajlik.

Az orosz elit fontos sajátossága a korporatizmus. Mivel az orosz demokrácia egyelőre nem tartozik a legfejlettebbek közé, az orosz korporatizmust sajátosságok egész sora jellemzi. Valójában a hatalom jelenlegi rendszere a mai Oroszországban felfogható a különböző korporációk specifikus együttműködéseként is.

A mai Oroszországban a legbefolyásosabb korporációk hatalmas pénzügyi tartalékokkal rendelkező pénzügyi-ipari csoportokon alapulnak, amelyek ellenőrzésük alatt tartják a legfontosabb vállalatokat és a termelést, fokozatosan monopolizálják a médiapiacot, egyúttal képesek hatni a döntéshozatali folyamatokra a kormányon és a parlamenten keresztül.

A korporatista rendszer sajátossága Oroszországban, hogy a legbefolyásosabb érdekcsoportok és az állam kölcsönös függésére épül, és megegyezésszerű jellegű.

gel bír. Így például Csernomirgyin kormánya támogatta a Gazprom konszernt, ezért cserébe pedig lehetőséget kapott arra, hogy a vállalat segítségével szociálpolitikai problémákat tudjon megoldani. Az orosz vezetés, amelyet a válság leküzdésének igénye ösztönöz, politikai és pénzügyi támogatásért cserébe lehetőséget biztosított az érdekek hasonló monopolizációjára. Ezért a korporációkra úgy kell tekintenünk, mint a politikai rendszer fő támaszaira az 1990-es évek Oroszországában.

Ahogy Tatyana Zaslavszkaja is megjegyzi, „az alapintézmények piaci megreformálásának eredményeképpen az állam magán politikai-pénzügyi korporációkban «oldódott fel»... Oroszországban a minisztériumok, régiók és gyártó komplexumok csoportosulásai mögött egy meghatározott klán áll, amely az egészet az irányítása alatt tartja.”¹⁰ Putyin elnöksége idején a korporatizmus tovább erősödött, ám ez már az állam „visszatérésének” új kontextusában történt. Így a legnagyobb állami vállalatok igazgatótanácsába miniszterek, az elnöki adminisztráció felelős hivatalnokai és „szilovikok” kerültek.”

A politikai korporáció egyik válfajának tekinthető Jelcin második elnöki mandátuma idején az elnök környezete, amely a „család” elnevezést kapta (a terminust először Olga Kristanovszkaja használta 1996-ban). Megjelenése az ideiglenes kormányzás egyik formájának következménye volt, amely egy uralkodó vagy államfő hosszas távolléte vagy betegsége idején alakul ki. Az elnök betegsége alatt (az 1996-os elnökválasztást követően) megindult a harc: ki tud az államfő közelébe kerülni azért, hogy lehetősége legyen a döntések be-

folyásolására? Végül létrejött egy egységes koalíció, amelyben a közös érdek az volt, hogy az elnök, akinek cselekvőképessége kérdéses volt, megmaradjon a hatalomban. A koalícióba az elnök közeli rokonai, bankárok, örök és bizalmas csinovnyikok kerültek. Ennek az informális alakulatnak a működése destabilizálta az ország helyzetét. A koalíció próbálta a hatalmi vákuumot saját privilegizált helyzetével betölteni és megőrizni a status quot akkor, amikor az országnak változásokra volt szüksége. Ahogy Vjacseszlav Nyikonov is megjegyzi, „Jelcin közvetlen környezete, ez az intézményen kívüli hatalmi központ, közkeletű elnevezéssel a «család», sok kérdésben olyan nagy szerepet játszott, mint az összes alkotmányos intézmény együttvéve.”¹¹

A politikai korporációk működésének eredményeképpen az állami hatalom egyes politikai és gazdasági monopólium-tulajdonosok csoportjainak túszává válhat. Az ország vezetése magánérdekek nyomása alá kerülhet, ami a politikai rendszer oligarchizálódásához és a szociális feszültségek erősödéséhez vezethet.

Az egyik jelentős, 1999-től előtérbe kerülő korporatív struktúra a titkosszolgálatok jelenlegi és volt munkatársaiból álló csapat volt. Körükben sajátos szellem érvényesül, sajátos csekista étosz és szolidaritás. Ahogy Kristanovszkaja megjegyzi, annak ellenére, hogy „az egész ország az operatív tevékenység küzdőterévé válik”, „az ilyen hatalom duplán erős, annál is inkább, mivel a patriotizmus ideológiája erősíti, bár azt liberális gazdasági elképzelésekkel higitják fel.”¹² Véleménye szerint a „szilovikok” aránya a hatalmi struktúrákban eléri a 13%-ot. 2003-ra ez az arány már 25%, 2008 elején a szövetségi elit tagjai körében pedig már 42% volt.

Putyin elnöksége idején világos specializáció volt megfigyelhető azok között, akiket egy tisztségre kineveznek, illetve akik választás útján foglalják el az adott pozíciót. Az elit mozgásának új, a jelicini időkhöz képest zártabb rendszere alakul ki, és az elit előbb említett két fő csoportja nem keveredik egymással.

A politikai elit iskolázottsága és professzionalizmusa, ill. a lakosság beléjük vetett bizalma az ország sikeres modernizációjának legfontosabb feltételei. Ennek a feladatnak a megoldásához Putyin elnöksége bizonyos mértékig azzal is hozzájárult, hogy ekkor a kormány és az elnöki adminisztráció 100%-ban felsőfokú végzettségű emberekből állt. A szovjet időkhöz képest többségben lévő műszaki végzettségű szakemberektől jelentős elmozdulás történt a humán végzettségűek felé, azon belül is a közgazdászok és jogászok irányába. Oroszország harmadik elnökének, Medvegyev csapatának az utóbbiak adják a gerincét, és magának Medvegyevnek is jogi végzettsége van.

Az orosz társadalomban ugyanakkor továbbra is aktuális az elit minőségére, színvonalára vonatkozó kérdés. Az elit színvonalának jelentős javítása a mai vezetés egyik legfontosabb feladata. Nyilvánvaló, hogy ennek megoldása érdekében előbb vagy utóbb jobban kell működniük a demokratikus és jogi normáknak és mechanizmusoknak.

6. Bürokrácia a mai Oroszországban

A mai orosz elit fő támasza a bürokrácia. Általánosságban is elmondható, hogy Oroszország egyik legnagyobb problémája a minőségi közigazgatás és a képzett csinovnyikok hiánya. Oroszországban nincsen elegendő kompetens bürokrata. És ha még ehhez hozzávesszük azt is, hogy ideális esetben a közhivatalnok nem korrumpálható, akkor egyértelmű, hogy az orosz közigazgatásban hatalmas a munkaerőhiány. A hatékony vagy a Max Weber-i definíció szerint racionális bürokrácia meglétét intézményi feltételek határozzák meg. Bizonyos értelemben a szovjet nómenklátúra-rendszerben adott volt az előrejutás, a karrier megtervezhetősége és megjósolhatósága, a tevékenység professzionalizációja, ill. a szociális garanciák. A szovjet nómenklátúra ugyanakkor nem egyenlő a racionális bürokráciával, mivel a nómenklatúrába való bekerülés szükséges feltétele az ideológiai lojalitás volt, míg a Weber-féle racionális bürokrácia apolitikus és ideológiamentes.

Az 1991-es radikális politikai változások egyik fő eredménye a kommunista párt struktúráinak felszámolása volt az orosz hivatalokban és vállalatokban. A közszolgálat depolitizálódott, bár nem valósultak meg olyan radikális intézkedések, mint az átvilágítás vagy annak tiltása, hogy a volt Szovjet Kommunista Párt funkcionáriusai állami szervezetben vállaljanak munkát.

Elmondható, hogy az 1990-es évek elején a közhivatalokba, főleg a politikai tisztségekbe kerülés lehetőségei és útjai jelentősen bővültek. A felfelé történő mobilitás legékesebb példája lehet a fiatal reformerek Gajdar által vezetett csoportjának példája. A csoport képviselői a legmagasabb miniszteri tisztségek betöltése előtt akadémiai intézményekben dolgoztak tudományos munkatársként vagy a pártállami nómenklatúrában töltöttek be meglehetősen szerény pozíciókat (Gajdar pl. a Kommuniszt című folyóirat gazdasági rovatvezetője volt).

Azonban az évtized kezdetén tapasztalható első boom után az állami hivatalnoki állomány megújulásának tempója és mértéke gyorsan csökkenni kezdett és inkább csak alacsonyabb szinten folytatódott. Állami tisztségek betöltésekor a nyílt pályázat, a felvételi tesztek vagy vizsgák egészen a közelmúltig kivételesen számítottak. A közhivatalokban a fő felvételi eljárás a személyes interjú volt és maradt, és a döntő szerepet a személyes ajánlások, ismeretségek játsszák. Magától értetődik, hogy ennek objektív okai is vannak: a munkaerőtoborzás és mobilitás egész infrastruktúrájának fejletlensége, a jelöltek előtörténetének megbízhatatlansága, bizalmatlanság a hivatalos referenciákkal szemben, a fiatal szakembereket kibocsátó felsőoktatási intézmények rangsorának hiánya stb.

Az 1990-es években az alacsony beosztású csinovnyikok bruttó nominális fizetése szinte szimbolikus volt. Ezek a tisztségek kevésbé számítottak vonzónak, és betöltésükkor gyakorlatilag semmiféle komoly konkurencia nem volt. Ennek eredményeképpen sok olyan ember ment csinovnyiknak, aki az üzleti életben nem

tudott sikeres lenni; ez tulajdonképpen negatív szelekciót jelentett, egyúttal pedig „megágyazott” a korrupció széles elterjedésének.

A közhivatali állások betöltésénél a regionális adminisztrációk nyitottabbak voltak, míg a nagyobb karrierlehetőséget nyújtó szövetségi hatóságokban ez a folyamat némileg bonyolultabb volt. Az államigazgatási szerveknél a függőleges mobilitás nem működik teljesen hatékonyan, és ez a tényező negatívan hat a közhivatali munka minőségére. A szervezeten belüli HR politika nagyban függ a főnökség személyi preferenciáitól és attól, hogy a csinovnyik melyik bürokratikus csoportosuláshoz vagy klánhoz tartozik informálisan. Az előretűnés legfontosabb tényezője a vezetőséggel szembeni lojalitás és nem a valódi érdemek, bár szociológiai kutatások szerint a kompetencia továbbra is a karrier fontos tényezője. Ebben az értelemben az orosz bürokráciára nem alkalmazható Weber megközelítése, miszerint a patrimonialis összetevő szemben áll az érdemek szerinti szelekcióval.

A hatékony bürokrácia kialakulását gátolja, hogy sok fiatal csinovnyik nem számít hosszútávú karrierre ebben a szférában. Sokak számára a csinovnyik beosztás csak ugródeszka a későbbi üzleti karrierhez, különösen olyan szegmensekben, amelyeket egyik vagy másik bürokratikus csoport tart ellenőrzése alatt. Egyébként az állam szerepének erősödése az elmúlt évtizedben oda vezetett, hogy megkezdődött egy ellenértékes áramlás az üzleti szférából az államigazgatási szervekhez. Ennek gyakorisága viszont szintén az üzleti élet és a bürokrácia összefonódásának tendenciáját erősíti.

Még abban az időszakban is, amikor az orosz vezetés fáradhatatlanul kinyilvánította a demokratikus elvek iránti elkötelezettségét, az államigazgatási struktúrák zártak és átláthatatlanok maradtak. Ezek a tendenciák az elmúlt években a korrupció jelentős növekedésével együtt még jobban megerősödtek. A bürokrácia hagyományosan negatív felfogása az orosz társadalomban szintén erősödött, bár egyelőre nem lehet azt mondani, hogy ez a viszony az állami paternalizmus iránti igényt is gyengítené. Bármennyire is paradox, de a társadalom, bár utálja a bürokráciát, láthatóan mégsem kész arra, hogy megszüntetése érdekében feláldozza az állam eszményét. Számos állampolgárban ugyanakkor él még az a régi remény, hogy az állam, amely vezetőiben személyesül meg, képes lesz megfékezni a korrupciót és kezelni az orosz csinovnyikok százezreinek hatéktalanságát.

7. A civil társadalom problémái

A civil társadalom problémái kapcsán szólni kell arról, hogy a jelenség értelmezése a mai Oroszországban meglehetősen sajátos. Itt a civil társadalmat gyakran nem úgy fogják fel, mint a társadalom szerves fejlődésének termékét. Ehelyett a társadalommal szándékosan szembeállított jelenségnek tekintik, mint a társadalmi aktorok viszonyainak sajátos terét, amelyeknek a diskurzusai és értékei az egyszerű ember számára idegenek és kevésbé érthetőek. A civil társadalom hatalommal lojális képviselői számára még intézményi szinten is egy sajátos „rezervátumot” hoztak létre, a Társadalmi Kamarát. Mivel ez nem alkotmányos szerv, ezért főként képviseleti és tanácskozó funkciókat lát el. Oroszországban a civil társadalom tulajdonképpen fragmentálódott, mivel a non-profit szervezetek szektora vagy bizonyos értelemben „a civil társadalom szakemberei szektora” láthatóan különálló pozíciót foglalnak el a politikán kívüli társadalmi viszonyok univerzumában. Erről a témáról meglehetősen élénk viták folynak, és ezeknek köszönhetően a „civil társadalom” terminus a lakosság körében is ismertté vált. 2001-ben arra a kérdésre, hogy „Ismeri, hallotta már, vagy most hallja először azt a kifejezést, hogy «civil társadalom?»”, az 1500 megkérdezettből csak 16% adott pozitív választ (a reprezentatív felmérést a Közvélemény Alapítvány vé-

gezte). 2008-ban egy hasonló közvéleménykutatásban már minden negyedik megkérdezett válaszolta azt, hogy Oroszországban a civil társadalom már kialakult és létezik. A felmérésből ugyanakkor az is kiderült, hogy az oroszok csak kis mértékben vonódnak be a társadalmi tevékenységekbe – a megkérdezetteknek csupán 14%-a adott pozitív választ arra, hogy részt vesz-e társadalmi szervezetek tevékenységében. Arra a kérdésre, hogy „Milyen társadalmi, ill. non-profit szervezetekben vagy civil kezdeményezésekben vesz részt, milyen társadalmi szervezetnek a tagja?” a megkérdezettek 60,8%-a felelt nemmel és 25,2%-a tartózkodott a válaszadástól.

Kifejezetten nehéz feladat megbecsülni a civil társadalomban működő szervezetek létszámát. A szakemberek becslései jelentősen eltérnek egymástól, kapott eredményeik (30 000-100 000 fő) az alkalmazott módszertől függenek. A hivatalos statisztika más számokat mutat: 2000. január elsején (a 90-es évek végét tartjuk annak az időszaknak, amikor a civil társadalom felvirágzott) Oroszországban 275 ezer nem állami és nem önkormányzati szervezet létezett, közülük 70 ezer volt aktív. Ezekben körülbelül 2,5 millió ember tevékenykedett, beleértve a fizetett alkalmazottakat és az önkénteseket is.¹³

A civil társadalom fogalmával kapcsolatban elméleti nehézségek is felmerülnek. Az erről folyó vitákban véleménykülönbségek vannak a „generalisták” (akik a civil társadalom szférájába belefoglalják a liberális politikai és gazdasági intézmények összességét is) és azok között, akik a civil társadalom intézményeit következetesen az állam működési szférájának határain kívül

helyezik el. Utóbbiak között a legradikálisabb álláspontot a „minimalisták” foglalják el, akik Jürgen Habermas nyomán a civil társadalom meghatározásából a piaci intézményeket és mechanizmusokat is kizárják. A civil társadalom szférájába azoknak az intézményeknek, szervezeteknek és viselkedési modelleknek az összességét sorolják, amelyek az állam, az üzleti világ és a családok közötti térben helyezhetők el.¹⁴ Oroszországra vonatkoztatva különösen problematikus az a merev megközelítés, amely a civil társadalom létezését összeköti a piacgazdaság és jogállam meglétével, mivel ezen megközelítés szerint 1992-ig Oroszországban egyáltalán nem beszélhetünk civil társadalomról. Holott legkésőbb a hrucsovi „olvadás” időszakára tehető az államtól független (és ezáltal vele időnként szembekerülő) kapcsolatrendszerek és diskurzusok kialakulása, s a gorbacsovi peresztrojka alatt éppen ezen a közös alapon tudtak a kommunista rezsim ellenzői konszolidálódni.

Jelen tanulmányunkban kiinduló pontként, mintegy posztulátumként fogadjuk el, hogy a szovjet rendszer megszűnésekor a civil társadalom már realitás volt, noha akkor nem volt semmilyen éles választóvonal közte (azaz a civil társadalom szervezetei) és a társadalom egésze között. Ennek a helyzetnek minden bizonnyal segítenie kellett volna a sikeres társadalmi-gazdasági átalakulásokat és a demokratikus átmenetet. A 90-es években a szociális felelősség és igazságosság elveit ignoráló neoliberális gazdasági reformok azonban erőteljes szociális rétegződéshez vezettek, ez pedig széles körben együtt járt a liberális és demokratikus értékekből való kiábrándulással. Az állam „kivonulása” a korrupció és bűnözés növekedését, valamint a közva-

gyon jelentős részének szétesztogatását jelentette a jelcini vezetés klientúrájának. A hatalmi intézményekbe vetett bizalom csökkent, nőtt a távolság a társadalom és ezen intézmények között, bár a választási kampányokban a kormányzó hatalomnak újra meg újra sikerült nagy támogatást szereznie. Az állam „hiányát” viszont a társadalom önszerveződése nem töltötte be. A civil és politikai szerepvállalás korlátozott maradt és az 1990-es években, azaz a Putyin-féle stabilizáció előtt tovább csökkent. Ilyen körülmények között nőtt a távolság nemcsak a társadalom és a hatalom, hanem a társadalom és azon aktív kisebbség között is, amely élt az 1990-es években megnyíló lehetőségekkel a nyilvános szerepvállalásra. Miközben a civil társadalom intézményei és szervezetei fejlődtek, fejlődésük háttéréül a társadalom általános atomizálódása, a legnagyobb szociális csoportok frusztrációja és apátiája szolgált.

Azt lehet mondani, hogy az 1990-es években, amikor az állam részéről a legkisebb volt a nyomás, Oroszországban valósággal virágzásnak indultak a különféle civil mozgalmak, szövetségek és kezdeményezések. Ezek egy része folytatója és örököse volt a peresztrojka alatti civil mozgalmaknak (pl. ökológiai, női, fogyasztóvédelmi, fogyatékos szervezetek), amelyek már rendelkeztek bizonyos gyökerekkel az orosz társadalomban. Másik részük a posztszovjet időszakban jött létre. Ezek specifikus kereskedelmi és csoportérdekeket szolgálták ki, vagy arra törekedtek, hogy befolyásos külföldi alapítványoktól nyerjenek el támogatást. Lényegében a civil társadalomnak ez a csoportja a piac sajátos szektorát képezte. A piaci jelenlét olyan bevételt jelentett számukra, amely erősen függött a finanszírozási források-

tól. Az említetteken kívül létrejöttek még szervezetek bizonyos társadalmi csoportok érdekeit súlyosan sértő problémákra való reakcióképpen is (pl. becsapott befektetők, újjépítésű lakásokra évekig hiába váró lakástulajdonosok stb.).

Az orosz non-profit szervezetek nagy részének az a sebezhető pontja, hogy külföldi alapítványoktól függenek. Az, hogy az állítólag „hiszékeny” külföldiektől pénzhez lehet jutni, egyrészt olyan, csak papíron létező pszeudoszervezetek létrejöttéhez vezet, amelyek kizárólag vezetőik és munkatársaik önző érdekeit szolgálják, másrészt alapot ad a non-profit szervezetekről alkotott negatív véleményeknek, melyek szerint ezek a szervezetek idegenek az orosz társadalom számára. Az elektronikus sajtóban nemrég közölték Medvegyev elnök egyik cikkét *Előre Oroszország!* címmel, amelyben szintén óvatos hozzáállás fogalmazódik meg: „a civil társadalmat nem lehet megvásárolni külföldi támogatók segítségével”. Civil szervezetek vezetői maguk is említést tesznek arról, hogy veszélyes, ha egy non-profit szervezet állandóan ilyen támogatásokat „fecskendez” be magának, mert így éppen azt az érdekeltségét veszíti el, hogy a saját nemzeti talajában eressen gyökeret.¹⁵ Az orosz vezetés ezért szigorított a non-profit szervezetek tevékenységét szabályozó törvényeken, majd a leglojálisabbak számára konzultációs fórumot hozott létre, a Társadalmi Kamarát, végül pedig maga az orosz állam vált a legnagyobb alapítvánnyá. A 21. század első évtizedének végére az állam a civil társadalom feletti kontroll gyakorlásához eszközök egész arzenáljával rendelkezett, ami bizonyos fokig elmosza azok politikamentességét, gyengíti autonómiájukat és a poli-

तिकai rendszerrel szembeni függetlenségüket. Az is jellemző, hogy sok non-profit szervezetnek nem érdeke hálózatszerűen együttműködni más szervezetekkel, ők a bőkezű szponzor figyelméért folytatott harcban inkább ellenfelet, versenytársat látnak a másokban. A hálózatban történő együttműködés akadálya részben az, hogy a szervezetek saját érdekeiket és lehetőségeiket sem ismerik fel kellő mértékben. Néha az is előfordul, hogy alig van információjuk a civil társadalom más szereplőiről, akik szintén érdekeltek lennének az adott probléma közös megoldásában. Ezen kívül sok esetben a civil társadalom szereplői a nyílt és nyilvános dialógus helyett a csinovnyikokkal és a különféle érdekcsoportok képviselőivel kötött titkos megegyezéseket részesítik előnyben.

Némileg másként festenek a civil szervezetek vertikális kapcsolatai. Ezek a szervezetek gyakran a háttérből befolyásolják a politikai döntéseket, a hatalmi struktúrákhoz fűződő informális és korántsem mindig legális kapcsolataik segítségével. A pluralizált társadalomban nem zárható ki annak lehetősége, hogy a vertikális dimenzióban többé-kevésbé tartós informális csoportok és közösségek alakuljanak ki. A személyes kapcsolatok túlsúlya esetén a társadalom nyilvános szférája fogékonyabbá válik a magánérdekekre, amelyek ismerősi hálózatnak nevezhető együttműködésekben valósulnak meg. Ezek a hálózatok elegendőek arra, hogy betöltsék a társadalmi együttműködés hiányát, mely a társadalmi érdekek szempontjából kialakult. Ugyanebből a szempontból azonban az ismerősi hálózat antiszociális vagy állampárti struktúraként is működhet.

Oroszország tapasztalata más posztkommunista országokkal megegyezően azt mutatja, hogy a civil társadalom és a demokrácia mechanikus azonosítása túlzottan leegyszerűsített. A civil társadalom nemcsak a nemzetállam konszolidációjának modellje szerint tud fejlődni a demokratikus konszenzus alapján. A fejlődés más irányban is haladhat: a társadalom fragmentációjának irányában és bizonyos körülmények között akár a szociális konfliktusok irányában is. A civil társadalom szereplői a domináns társadalmi-gazdasági feltételekhez alkalmazkodva hozzájárulhatnak azok konzerválódásához.

Ahogy Grigorij Weinstein, a posztkommunista átalakulások kutatója is megjegyzi, „a civil társadalom intézményeinek a posztkommunista országokban látható fejlődése okán újragondolhatjuk az ezekről az országokról alkotott rendkívül optimista elképzeléseinket a tömegek demokratikus nevelésének sajátos iskolájáról. Ezenkívül a civil társadalom intézményeit valamiféle eszközként foghatjuk fel, mellyel az embereket bevonhatjuk a társadalmi-politikai élet demokratikus gyakorlatába.”¹⁶

Nyilvánvaló, hogy ebben semmiféle automatizmus nem működhet. A civil társadalom szereplői csak azzal a feltétellel tudnak hozzájárulni a demokrácia fejlődéséhez, ha együttműködésük az állami intézményekkel (és a különféle érdekcsoportokkal) transzparens, a civil társadalom egésze pedig elősegíti ezen intézmények evolúcióját a jogállamiság irányába.

Ezzel összefüggésben különleges jelentőséget nyer a bizalom problémája. Az átalakulási folyamatok sikerességének legfontosabb mutatója ugyanis a morálisról a

jogi szabályozásra való átmenet, ill. a személyes bizalomról az általános interperszonális bizalomra történő továbblépés. Elvben a civil társadalom egyik legfontosabb funkciója a társadalmi együttműködés növekedése és ennek következményeképpen az általános interperszonális bizalom, ill. a társadalom és az állam alapintézményei iránti bizalom erősödése. Az 1990-es években az állami és társadalmi intézmények tönkretétele és az irántuk való bizalom gyengülése a társadalom általános bizalmi szintjének csökkenéséhez vezetett. Az Orosz Tudományos Akadémia Összehasonlító Politológiai Intézete 1993-ban a városi lakosság körében végzett reprezentatív közvéleménykutatást, amely szerint a megkérdezetteknek csak 54%-a nyilatkozta azt, hogy az emberek többségében meg lehet bízni. 1994-ban és 1996-ban ez az arány 57% volt.¹⁷

A GeoReiting intézet reprezentatív közvéleménykutatása szerint a megkérdezettek 67%-a vélte úgy, hogy az emberek közötti bizalom gyengülése alapvetően az elmúlt évekre tehető. Ebben az értelemben a megkérdezettek szociális közérzete összhangban van a kutatás adataival: bizalmuk 2005–2008 között rendült meg. 2008-ban a megkérdezett oroszoknak csak 17,6%-a vélte úgy, hogy az emberek többségében meg lehet bízni, míg 78,1% ezzel ellentétes véleményen volt (azaz hogy az emberi kapcsolatokban érdemes óvatosnak lenni).

A két reprezentatív, a nemzet egészére kiterjedő közvéleménykutatás egyikét a Közvélemény Alapítvány végezte 2007–2008-ban 3000 fő részvételével, a másikat a GeoReiting 34 000 fő részvételével. A megkérdezettek az Orosz Föderáció 68 régiójában éltek. A két felmérés lehetővé teszi, hogy empirikusan meghatározzuk a tár-

sadalmi tőke három összetevőjét (fejlődésének három szintjét):

- első, személyes szint: a legközelebbi társadalmi környezet iránti bizalom (legkisebb szociális távolság);
- második, társadalmi szint: a társadalmi bizalom az országban (nagy szociális távolság);
- harmadik, intézményi szint: a hatalmi intézmények iránti bizalom és ezen intézmények szerepének értékelése a társadalmi bizalom erősítésében.¹⁸

A kutatások a bizalom első, valamint a másik két szintje között komoly különbséget mutattak ki. Kis szociális távolságban az emberek hajlamosak megbízni egymásban és segíteni egymásnak. Ezzel a potenciállal azonban a társadalmi szervezetek egyelőre nem tudnak élni. Ezért az alsóbb szintű együttműködések intézményesülési szintje alacsony. A megkérdezettek véleménye szerint az országba és az ország vezetésébe vetett társadalmi bizalom egyértelműen gyenge, sőt, további gyengülési tendencia figyelhető meg. Egyedüli kivétel a Putyin-jelenség. Összességében elmondható, hogy a Szovjetunió felbomlását követő két évtizedben a civil társadalmi képződmények nem tudták megoldani egyik fő feladatukat, és az általános interperszonális bizalom szintje továbbra is megengedhetetlenül alacsony. Nyugat-Európában ez a szint három-három és félszer magasabb (az Orosz Tudományos Akadémia Összehasonlító Politológiai Intézetének adatai alapján). Az orosz társadalom továbbra is atomizálódott társadalom.

A civil társadalom intézményeinek fejletlensége és relatív visszafejlődése (a 90-es évekhez képest) ahhoz vezet, hogy ezek az intézmények a társadalom egészét

átfogó makroszinten csak gyengén tudják befolyásolni a társadalmi-politikai folyamatokat. Ma, amikor az orosz hatalmi „tandem” a modernizációs folyamatok felgyorsítása érdekében tesz erőfeszítéseket, az egyik fő probléma továbbra is a civil társadalom aktivitásának, ill. reakcióképességének hiánya. Pontosan ez az oka annak, hogy az orosz vezetés készséget mutat arra, hogy megkönnyítse a non-profit szervezetek működési feltételeit és bővítse a társadalommal folytatott párbeszéd csatornáit.

Helytelen lenne ugyanakkor alábecsülni a civil szervezetek és társaságok alsóbb szintű működését. Működésük a hosszútávú átalakulási folyamatok szempontjából különösen fontos. Lényegében éppen a legalsóbb szinteken kell, hogy elkezdődjön az új civil kultúra kialakulása, melynek fokozatosan be kell fogadnia az orosz társadalom számára új értékeket és motivációkat. Bár a civil szervezetek és társaságok csak kis dolgokat visznek véghez, és a hatalom ellenőrzése alatt próbálják betölteni azt az űrt, amely egyik vagy másik intézmény tevékenysége miatt létezik, de még így is hozzájárulnak az általános fejlődéshez a jogállam és a tágabb értelemben vett civil társadalom irányában.

8. Népeségcsökkenés és a probléma megoldási lehetőségei

A népeségfogyás keserű realitás a mai Oroszországban. Bár a hosszútávú fejlődés kedvező tényezőinek egész sora tapasztalható, az oroszoknak egyre több okuk van az aggodalomra. Az ország fejlődése szempontjából a legfontosabb erőforrás, azaz a humán tartalék, évről évre zsugorodik. Mik az okai, mi a következménye és megállítható-e egyáltalán a népeségfogyás?

Mindenekelőtt fontos megjegyeznünk, hogy Oroszországban az állami politika hatása a demográfiai folyamatokra hagyományosan nagyon jelentős, a 20. században pedig a korábbinál is erősebb volt. Íme csupán néhány az állam által kezdeményezett folyamatokból, amelyek közvetlenül és döntő módon hatottak a népeség alakulásának dinamikájára: Sztolipin agrárreformja és áttelepítési politikája, a háborús konfliktusok, a forradalom és a polgárháború, a bolsevik rendszer társadalmi manipulációi, a kollektivizáció, az iparosítás, a kulturális forradalom, a repressziók és deportálások, az urbanizációs folyamatok, új területek gazdasági kisajátítása, az 1990-es évek neoliberais reformjai. Ennek eredményeképpen Oroszországban a 20. században a népeségreprodukció új, az iparilag fejlett, urbanizált országokra jellemző típusa honosodott meg. Ma a népeségmegújulás alacsony halálozás és alacsony születésszám mellett történik. A 20. század elejéhez képest a

gyermekhalandóság minimálisra csökkent, jelentősen megnőtt a várható élettartam, elmozdulás történt a patriarchális családmódeletről, biztosított a nők emancipációja, többszörösére nőtt a gyermekekre és a tanítástukra fordított összeg stb. Ezek a változások azonban az országot igen komoly kihívások elé állították, amelyekre a harmadik évezredben választ kell adnia.

Az orosz nép hatalmas embervesztesége, amelyet az első világháború, az 1917-es októberi szocialista forradalom, a polgárháború, az 1920-as években és a 30-as évek elején pusztító éhínség, a kollektivizáció, a tömeges repressziók és deportálások és végül a második világháború okozott (legkevesebb 27 millió fő), a magas természetes szaporulat révén pótolható volt. 1955-ben a lakosság száma elérte a háború előtti szintet és még kb. 10 évig, azaz a 60-as évek második feléig a természetes szaporulat nemcsak hogy fennmaradt, de még a többi volt szovjet köztársaságnak is „jutott a többletből”.

Ezt követően azonban a születésszám csökkenése és a halálozások csökkenésének megállása következtében, ill. azért is, mert megjelentek a népesség elöregedésének első jelei, a természetes népeségszaporulat gyorsan csökkenni kezdett. 1964-ben a természetes szaporulat (születések mínusz halálozások) mutatója Oroszországban először esett 10 alá (1000 főre számítva), 1967-ben pedig 7 alá. Ettől kezdve már soha nem érte el ezt a szintet, alapvetően 5,5-6,5 között ingadozott (1000 főre) és csak néha lépte át ezt a határt. Az 1980-as évek végén az ingadozást a természetes szaporulat gyors csökkenése váltotta fel, és 1992-től, amikor Oroszország lakossága elérte történelmi csúcspontját (148,7 millió

fő), a mutató negatív lett, ami népességfogyást jelez. 2003 elejére a népességfogyás meghaladta az 5,2 millió főt, ill. a 3,5%-ot, ha az Orosz Központi Statisztikai Hivatal jelenlegi adatait vesszük alapul, amely szerint Oroszország lakosainak száma 143,1 millió fő. Előzetes népszámlálási adatok szerint 2002. október 9-én az ország lakosainak száma 145,3 milliót tett ki.

A jelenlegi – 1913 óta már a negyedik – oroszországi népességfogyási periódus jelentősen eltér az előző három népességcsökkenéstől, mivel azokat rendkívüli társadalmi megrázkódtatások váltották ki: az első világháború, polgárháborúk, éhínség és repressziók a 30-as években és a második világháború. A mai népességfogyás alapja az oroszok demográfiai viselkedésében keresendő.

Ennek egyik fő oka a várható élettartam csökkenése és a halálozási mutatók újbóli növekedése, amely tendencia már a 60-as években észlelhető volt.

1. táblázat *Várható élettartam Oroszországban (években)*¹⁹

Év	Várható élettartam		Növekedés 1913-hoz képest	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
1913	33,6	36,2		
1964	65,1	73,6	31,5	37,4
2001	59,0	72,3	25,4	36,1

A legfejlettebb ipari országokhoz képest hatalmas a lemaradás.

2. táblázat Oroszország lemaradása a várható élettartam tekintetében (években)²⁰

Ország	Férfiak			Nők		
	1913	1964	2007	1913	1964	2007
USA	18,1	1,7	13,7	19,2	0,2	7,0
Franciaország	15,8	2,6	16,2	17,3	1,3	10,2
Svédország	23,6	6,5	17,0	23,8	2,4	9,1
Japán	10,6	2,5	17,8	8,5	-0,8	12,1

Egyúttal meg kell jegyeznünk, hogy a halálozás mutatóiban bekövetkező negatív fordulat a brezsnyevi stabilizáció idején történt, ez a 20. század harmadik harmadában 14 millió korai halálozást jelentett (ebből 5 millió 65 éves kor előtt, ill. több mint 80%-ban férfi), tehát éppen abban az időszakban, amikor a szovjet gazdaság és ennek megfelelően a lakosság életszínvonala a leggyorsabb tempóban növekedett. A kommunista rezsimnek gyakorlatilag nem volt tudományosan alátámasztott demográfiai politikája, ehelyett csupán ideológiailag motivált akciók történtek, technokrata irányítás mellett. A negatív dinamika fontos tényezője volt az egészségügyi rendszer színvonalának romlása, amely az 1970-es években még lassú, az 1990-es években már gyors volt. A demográfiai téma önmagában „időzített bombának” számított, mivel elkerülhetetlen összefüggésben volt egyes nemzetek problematikus viszonyával, ill. a háborúk és repressziók következményeivel. A demográfiai problémára ugyanakkor már a 70-es

években figyelmeztetett Anatolij Visnyevszkij és Igor Besztuzsev-Lada.

Az elmondottakból következik, hogy az 1990-es években bekövetkező átalakulásokat nem tekinthetjük a népességfogyás kizárólagos okainak. Ám az a társadalmi stressz, amelyet Oroszország lakossága ekkor átélt, kétségkívül jelentős mértékben hozzájárult a népességfogyáshoz.

Úgyszintén nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió szétesése után már nem lehetett figyelmen kívül hagyni az új demográfiai realitást. Míg a Szovjetunió fennállása idején az oroszországi népességfogyást a közép-ázsiai köztársaságokban tapasztalható szaporulat mintegy ki tudta egyenlíteni, addig 1992-től már nem lehetett szemet hunyni a problémák felett. Ettől kezdve megváltoztak a demográfiai politika keretfeltételei is: Oroszország a Szovjetunió területének háromnegyedét, de a lakosságának csak a felét örökölte. Az 1990-es évek neoliberais reformideológiája ugyanakkor a politikai prioritások közül egyértelműen kizárta a demográfiát. Az állam „kivonulása” azt jelentette, hogy az ország vezetése megpróbált megszabadulni a szociális kötelezettségek terhétől, vagyis lényegében „negatív társadalompolitikát” folytatott. Máig megválaszolatlan az a kérdés, hogy ezért a politikáért hány ember egzisztenciájával kellett fizetni.

Oroszország számára további, ma is súlyos demográfiai probléma az alacsony születésszám, amely 2000-ben érte el történelmi mélypontját – ekkor egy nőre 1,21 gyermekszülés jutott. Ez a meglévő halálozási arány mellett csak 57%-os utánpótlást jelent. Később, a születésszám növelésére irányuló komplex intézkedések

eredményeképpen (pl. bizonyos meghatározott feltételek teljesülése esetén a kb. 10 ezer dollár értékű ún. „családi tőke” kifizetése a második gyermek vállalásakor) a mutatók javultak, azonban még a bevándorlók létszámával együttvéve sem képesek fedezni a népességfogyást. Még az a meglehetősen optimista forgatókönyv sem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját, amelyre a 2007-ben keletkezett, elnöki rendelettel megerősített „Az Orosz Föderáció demográfiai politikája 2025-ig” című terv alapul (az egy nőre eső születésszám 1,9-2 gyerek és a várható élettartam 75 év).

A születésszám már az 1960-as évek közepe óta nem egyenlíti ki a halálozásokat (az egy nőre eső születési rátának jelenleg 2,1-2,2-nek kellene lennie), és megalapozatlan lenne azt feltételezni, hogy akár középtávon elérí ezt a szintet. A bemutatott jelenség önmagában nem egyedülálló a modern világban, mivel hasonló születésszámok jellemzik az iparilag fejlett országok többségét és Kínát is (ott az „Egy család, egy gyermek” politika eredményeként). A legtöbb szakértő becslése szerint 2050-re az orosz népesség kb. 25-30%-kal fog csökkenni és kb. 100 millió főt fog számlálni (az 1992-es 148 millió főhöz képest). Ha figyelmen kívül hagyjuk a globális demográfiai változásokat, akkor is hangsúlyoznunk kell: Oroszország fennmaradásához és területi egységének fenntartásához feltétlenül meg kell állítani a népességfogyást. Minden valószínűség szerint a születésszám növekedése egyedül nem fogja a probléma megoldását jelenteni. Az államnak jelenleg mégis elsőrendű feladata a születésszám növelésének és a halálozás csökkentésének elősegítése.

A majdnem fél évszázados születésszám-csökkenés

elkerülhetetlen velejárója a társadalom elöregedése. Oroszországban az idősek (60 évesek vagy idősebbek) aránya az 1939-ben mért 6,7%-ról 1970-ben 11,9%-ra, 2001-ben 18,7%-ra nőtt és folyamatosan növekszik. Az iparilag fejlett országok mutatóival összehasonlítva ez sem egyedülálló. A nyugdíjasok számának és arányának gyors növekedése miatt elkerülhetetlenül nő a munkaképes korúakra nehezedő gazdasági teher. Egyúttal öregszik maga a munkaképes korú lakosság is, lassul az innovációs, megújulási képessége, a generációk egyre erőtlenebbek stb. A növekvő számú nyugdíjas miatti teher ugyanakkor kompenzálódik az eltartott gyerekek számának fogyásával. A híres orosz demográfus, Anatolij Visnyevszkij véleménye szerint ezt az egyensúlyt nem lehet kedvezőtlennek mondani. Azonban még ezek a mutatók sem állandóak: 2007-ben, hosszú idő után először kezdett csökkenni a munkaképes korú lakosság létszáma, és ez csak egy nagyarányú csökkenés kezdetét jelenti.

3. táblázat 1000 munkaképes oroszra jutó eltartottak száma (15–59 éves férfiak, 16–54 éves nők)²¹

	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Idős eltartottak	18,1	1,7	15,2	19,2	0,2	7,6
Az összes eltartott	23,6	6,5	18,5	23,8	2,4	9,8

Az ilyen problémákkal küzdő országok többségéhez hasonlóan Oroszországban is a nyugdíjrendszer modernizációja a legaktuálisabb feladatok egyike. Az elmúlt évtizedben több intézkedés született ennek érdekében, pl. felosztották a megtakarításokat az állam által

garantált és magánnyugdíjpénztári részre. A szakértők többségének véleménye szerint azonban ezek az intézkedések mindezülig nem elég hatékonyak. A társadalombiztosítási alap hiányát az elmúlt években az állam az energiahordozókból származó többletbevételekből fedezte. Állandóan napirenden van a nyugdíjkorhatár emelésének kérdése is.

A romló demográfiai helyzetet tovább fokozza a lakosság területi eloszlásának egyenetlensége, melynek történelmi okai is vannak, de a belső migráció új tendenciái is hozzájárulnak. Míg Oroszország európai részén a népsűrűség az USA-hoz hasonló (Oroszországban 27, az USA-ban 29 fő/km²), addig Nyugat-Európa ipari országaival összehasonlítva még az ország történelmi magja sem sűrűn lakott. A népesség egyötöde koncentrálódik a Központi gazdasági körzetben, amely az ország területének 3%-át teszi ki. Am a népsűrűség itt is majdnem a fele az EU népsűrűségének (119 fő/km²). Az ország területének 75%-át kitevő ázsiai részen csak a lakosság 22%-a él, a népsűrűség itt 2,5 fő/km². Szibéria vagy a Távols-Kelet demográfiai potenciálja egyértelműen nem elegendő az ott található természeti kincsek kiaknázásához és a fejlett gazdaság, valamint egy többé-kevésbé sűrű településszerkezet kialakításához. Az elmúlt évtizedben éppen Szibériából és a Távols-Keletről települtek át a legnagyobb létszámban az ország európai részébe. Ennek eredményeképpen az orosz-kínai határ aggodalomra okot adó látványt nyújt: északon demográfiai „félsivatag”, délen „gigantikus méretű emberi hangyaboly”.

Az orosz demográfiai potenciál problémái nemcsak a lakosság régiós eloszlásában nyilvánulnak meg, ha-

nem a településszerkezetben is. Míg a városi lakosság aránya (73%) európai viszonylatban átlagosnak mondható és nem tér el jelentősen az Egyesült Államoktól (75%) vagy Japántól (77%), az orosz városi lakosság nagyszámú városban „oszlik el”, de a nagyvárosok hálózata gyengén fejlett. A Szovjetunió felbomlása után a 24 egykor egymillió lélekszámú városból 13 maradt Oroszországban (előzetes népszámlálási adatok szerint 2002 elején csak 10 volt), ezek közül pedig csak kettő található az Uráltól keletre. Csak két orosz városban él több mint 2 millió ember (az USA-ban 14 ilyen város van és 8 amerikai város lakosságának létszáma több, mint 3 millió). Természetesen a nagyvárosok „fejletlensége” Oroszország regionális fejlődésének hiányosságairól tanúskodik, amelynek következtében csak kevés regionális vagy szövetségi körzetközpont jött létre. De a folyamat visszafelé is érvényes: a városi lakosság áramlása a nagy központokba nem teszi lehetővé a nagy regionális központok kialakulását, amelyek impulzust adhatnának a régiók fejlődéséhez.

Jelen tanulmány szerzője osztja azoknak a szakértőknek az álláspontját, akik feltételezik, hogy Oroszország népességfogyásának megoldásához nem lehet kikerülni a nagyszámú bevándorló bevonását. A bevándorlók érkezése azonban, ha a szükséges dimenzióban valósul meg, kétségtelenül új, igen komoly szociális problémákat és konfliktusokat fog teremteni. Az új bevándorlási politika megvalósításához a politikai akaraton kívül a társadalmi megegyezés minimálisan elegendő szintjére is szükség van, amelyre utaló jelek azonban egyelőre nem tapasztalhatóak. Egyelőre nem lehet megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon képes-e az

oroszlársadalom Eurázsia „olvasztótégelyévé” válni (mellékesen megjegyzzük, hogy azt az állítást, miszerint Amerika lenne a „népek olvasztótégelye” egyre gyakrabban éri kritika és kétely). A probléma az, hogy Oroszlországban a más országokból érkező betelepülőkkel szembeni negatív viszony már azelőtt kialakult, mielőtt nagyobb hullámban érkeztek volna bevándorlók. Az orosz közvéleményben hagyományosan eltúlozzák nemcsak a bevándorlók számát, de jelenlétük negatív következményeit is, míg a gazdasági fejlődéshez való hozzájárulásukat nem értékelik kellőképpen. Nincs olyan komoly politikai erő Oroszlországban, amely azt merné hangoztatni, hogy Oroszlországba nagy létszámban kellene bevándorlókat hívni. Népszérséget csak az az elképzelés élvez, hogy az oroszoknak kellene visszatérniük a FÁK országáiból és a balti államokból, ahol (a konkrét országtól függően) valós vagy vélt diszkriminációnak vannak kitéve. Azonban a belátható jövőben ez a „tartalék” is ki fog merülni. A következő évtizedben az orosz vezetés aligha tudja kikerülni annak a kérdésnek a komoly megvitatását, hogy az országba más etnikai hovatarozású bevándorlókat kellene hívni. A konkrét politikai intézkedések megvitatásához és kidolgozásához minél korábban hozzá kellene fogni, tekintettel az időtényezőre, a globális demográfiai dinamikára, valamint a jelentős illegális migrációra.

Visnyevszkij feltételezése szerint ahhoz, hogy Oroszlország lakosainak száma a 21. század elejének szintjén maradjon (146 millió fő), a század elejétől kezdve átlagosan évi 700 ezer bevándorlóra lenne szükség (nettó migráció).²¹ Ezt a számot 2030–35-ben 1,2-1,3 millióra

kellene növelni (természetesen nagyságrendekről és nem konkrét számokról van szó). A 20. század utolsó negyedében azonban az orosz lakosság létszáma évente átlagosan 232 ezer bevándorlóval bővült. Ma a legtöbb bevándorló a FÁK országaiból és a balti államokból érkezik. 1990–99-ben az ezekből az országokból származó bevándorlókkal együtt sokkal gyorsabban nőtt az ország lakossága (4,3 millióval), mint 1980–89 között (1,6 millióval). Nem arról van szó, hogy Oroszországba több bevándorló érkezett, hanem arról, hogy kevesebb hagyta el az országot. Önmagában a bevándorlás mértéke csökken. Míg 1981–1990 között a volt szovjet köztársaságokból 8,9 millióan érkeztek Oroszországba, addig 1991–2000 között már csak 6,9 millióan. Ezen kívül Oroszország elveszítette lakosainak egy részét, azokat, akik Oroszországot hagyták el és vándoroltak ki, így a lakosság létszámának bevándorlók általi növekedése 1990–1999 között csak 3,3 millió főt tett ki. (A németországi mutatónál kevesebbet, amely ugyanabban az időszakban 3,8 millió fő volt.) Még ha módosítunk is a számokon az új független köztársaságok közötti 1990-es évekbeli migráció miatt, akkor is aligha vitatható az a tény, hogy a bevándorlók száma (sokak feltételezése ellenére) csökken.

Viszont a ma legvalószínűbbnek tűnő negatív szcenárióval még akkor is számolni kell, ha számítunk arra, hogy a népességfogyás megakadályozására szolgáló intézkedéscsomagnak pozitív hatása lesz (a születések számának növelése, a halálozás csökkentése, a bevándorlás ösztönzése). Egy 100 milliós lélekszámú Oroszország teljesen más országot jelent, amely sokkal szerényebb ambíciókra tarthat igényt. Ez azt is jelenti,

hogy a legfontosabb gazdasági és szociális intézményeket adaptálni kell az új demográfiai realitáshoz. Egy ilyen ország számára a legégetőbb probléma a területi integritás megőrzése. Az események legkedvezőtlenebb alakulása esetén ennek biztosítására egyre nagyobb anyagi és humán erőforrásokat kell fordítani. Még ha ezt a veszélyt sikerül is elhárítani diplomáciai erőfeszítések és olyan új nemzetközi szövetségek segítségével, amelyekben Oroszország már szinte elkerülhetetlenül alárendelt szerepet kap, az ország a lakosság száma és a területek nagysága szerint szinte biztosan a két részből álló Kanadára fog emlékeztetni. Ahhoz azonban hatalmas munkára lesz szükség, hogy a lakosság életszínvonala és Oroszország infrastrukturális fejlettsége, valamint a gazdaság diverzifikációs szintje is közelítsen a kanadaihoz. Ezen kívül a mai Kanada sem mentes azoktól a feszültségektől, amelyeket a harmadik világból érkező bevándorlók jelentenek. Bárki, aki járt Vancouverben, láthatja, hogy a kínai diaszpóra jelenléte gyakorlatilag mindenhol érzékelhető, és egyáltalán nem csak a kínai negyedre korlátozódik. Ám Vancouvert a Csendes-óceán választja el Kínától, míg Habarovszk vagy Blagoveszenszk, illetve Oroszország nagy keleti szomszédja között csak az Amúr folyó folyik.

9. Az orosz fiatalok

Ma nem egyszerűen egy újabb fiatal generáció lép a felnőtt életbe: az iskolák falait olyanok hagyják el, *akik soha nem éltek a Szovjetunióban*. Természetesen nem ma és nem is holnap, de ez a körülmény jelentős hatást fog gyakorolni az ország sorsára. Viszont már most is érezhető annak a csak valamivel idősebb korosztálynak a hatása, akik még a régi rendszerben születtek, de már a kommunizmus bukása és a Szovjetunió felbomlása után, a piaci átalakulások idején szocializálódtak. Ennek a generációnak a pályája során nem kellett törést elszenvednie, és szinte egyáltalán nem érintette őket a társadalmi átalakulás traumája. Ez a korosztály már elérte első sikereit. Egyébként már most megmutatkoznak a 1990-es és a 2000-es évek fiataljai közötti fontos különbségek.

A mai fiatalok számára is a család és a munka jelentik a legfontosabb értékeket, és ebben kétségkívül hasonlítanak az idősebb generációkhoz. Az egyik fő eltérés az, hogy a mai fiatalok úgy bíznak a sikereikben, hogy eközben elsősorban a saját erejükre kívánnak támaszkodni. Lényegében a gajdari reformoknak ezt az aspektusát éppen a reformgeneráció vette komolyan, mivel az „apák generációjának” sikereit és kudarcait inkább a külső körülményekkel, mindenekelőtt az állam társadalom- és gazdaságpolitikájával magyarázza.

Céljait, törekvéseit tekintve az új Oroszország fiatal-sága néhány alcsoportra osztható fel: többségben vannak a „vállalkozó kedvűek”, akik az üzleti életben akarnak sikeresek lenni és az anyagi jólét magas szintjét elérni; a „maximalisták” az élet bármely területén sikerre törekcszenek; a „szorgalmasak” valamilyen jó munkát szeretnének; a „karrieristák” komoly áldozatokra is hajlandók az előrejutás érdekében; a „hedonisták” maximálisan ki akarják élvezni az életet; a „családcentrikusak” számára pedig a biztos, harmonikus család megteremtése a cél. Természetesen a fentebb bemutatott fő modellek közötti választást nagymértékben a szociális környezet határozza meg. A városokban például több a „vállalkozó kedvű” és „szorgalmas” fiatal, míg a falvakban a kisszámú munkaerőpiaci lehetőség miatt többségben vannak a „hedonisták”.

Ha megvizsgáljuk a fiatalok foglalkoztatottságát az elmúlt tíz évben, akkor egy olyan körülményre figyelhetünk fel, amely részben szemben áll az állam „visszavonulásának” tendenciájával. A fiatalok szívesebben helyezkednek el a nem-állami szektorban (másfélszer gyakrabban), és az állami szektorban végzett munka láthatóan az ő szemükben kevésbé vonzó. Az állami szektor iránt csak azok mutatnak nagyobb érdeklődést, akiknek éppen nincs munkájuk. Elképzelhető, hogy középtávon a mai fiatalok lehetnek a mozzgatóerői egy antietatista hullámnak. Igaz, ez egyelőre nem több feltételezésnél.

A fiataloknak csak kb. 50%-a dolgozik a főiskolán vagy egyetemen szerzett végzettsége szerint. Ez az arány nagyobb a nagyvárosokban, míg a területi központokban, a kisvárosokban és falvakban a fiataloknak gyakrabban kell váltaniuk. A falvakban a fiatalok jelentős

része egyáltalán nem talál munkát. A nagyvárosokban a fiatalok körében nagyobb arányban találhatóak meg a felsőfokú végzettségűek és a vállalkozók. Ez is azt támasztja alá, hogy a nagyvárosok előnyösebb helyzetet biztosítanak a karrier, a szakmai fejlődés és társadalmi felemelkedés szempontjából.

A lakóhely egy fiatal humán tőkéjének kialakulása szempontjából nagyon fontos szerepet játszik. Ugyanakkor a humán tőke felhalmozása, ill. az ismeretek gyűjtése és aktualizálása a mai információs korszak követelményei ellenére lassú az orosz fiatalok körében is, akik e tekintetben még nem rendelkeznek jelentős előnyökkel az idősebb korosztály képviselőihez képest.

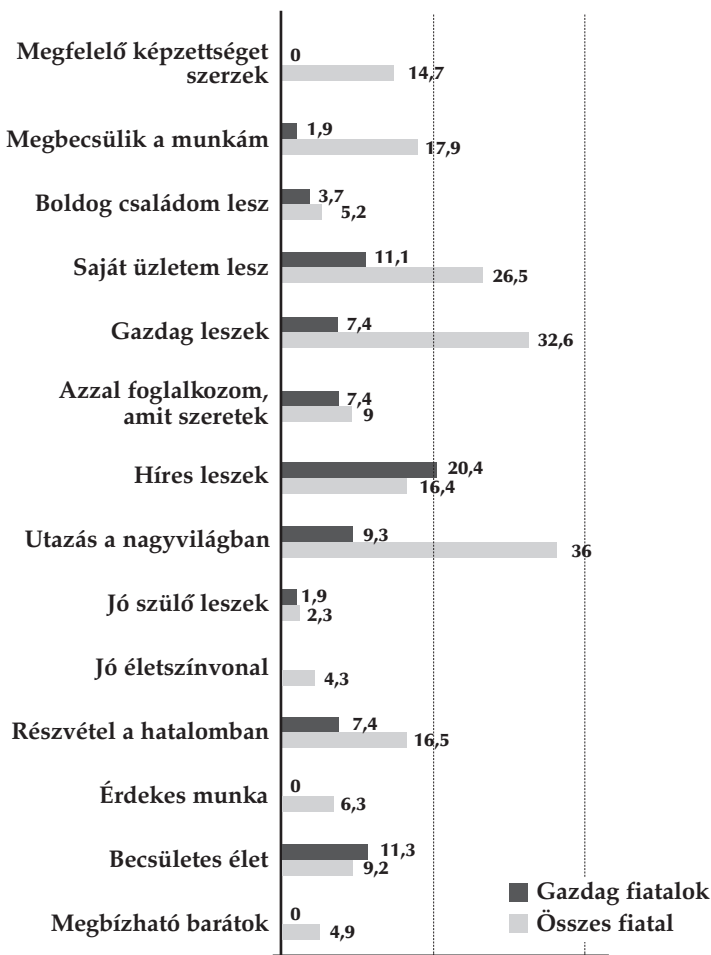
A fiatal oroszok társadalmi tőkéje szempontjából nagyon fontosak a rokoni és baráti kapcsolatok és ismeretségek, sok fiatal ezeknek köszönhetően tesz szert a megfelelő képzettségre, helyezkedik el sikeresen és építi fel gyorsabban karrierjét. Ezeket a kapcsolatokat ugyanakkor szintén meghatározza a lakóhely, az anyagi helyzet, az iskolázottsági szint és a szakmai státusz. Egy adott terület, település meghatározza a képzettségi és foglalkoztatottsági modelleket. Másképp kifejezve, az indulási feltételek és a későbbi esélyek sem egyformák.

Az orosz fiatalok, amikor saját sikereiket, ill. ami még fontosabb, a jövőbeli lehetőségeiket az élet különböző területein értékelik, nagyban különböznek attól függően, hogy a társadalom melyik rétegéhez tartoznak. A 2. ábrán láthatóak azok az adatok, amelyek a saját lehetőségekre vonatkozó negatív értékelések gyakoriságát mutatják a gazdag fiatalok, valamint az összes fiatal körében.

Az adatok alapján látható, hogy az átlagfiatalok kö-

2. ábra

A saját kilátások negatív értékelésének gyakorisága a gazdag fiatalok, ill. az összes fiatal körében (százalékban)

Forrás: Богатые и бедные в современной России. Аналитический доклад ИСПИ РАН. М., 2004.

rében gyakorlatilag minden szempontból nagyobb arányban fordulnak elő pesszimisták, mint gazdag kortársaiknál (egyedüli kivétel csak a becsületes élet és a híressé válás). A legnagyobb szakadék a gazdag és az átlagfiatalok között az alábbi pontokban figyelhető meg: utazás a világ különböző országaiba, a gazdaggá válás lehetősége, saját üzlet, megfelelő képzettség és megbecsült munkahely, részvétel az ország irányításában. Ezek a pontok arról tanúskodnak, hogy bizonyos, akár jövőbeli lehetőségek is csak a lakosság meghatározott rétegei számára adóttak. Ez azért veszélyes a társadalomra, mert a továbbiakban az egyenlőtlenség csak fokozódhat.

Az orosz fiatalok a posztszovjet Oroszország két évtizede alatt depolitizáltak maradtak. Igaz, a posztszovjet térségben lezajló „színes forradalmak” egész sora után, melyek mozgatóereje a fiatalság volt, az orosz vezetés és az Egységes Oroszország párt igyekezett aktivistákat toborozni az újonnan létrehozott, a rendszer iránt lojális ifjúsági szervezetekbe. Ezen kormánypárti szervezetek egyes akciói nagy tömegeket mozgattak meg. Sok fiatal számára az ilyen szervezetekben való tagság jó indulásnak számít a későbbi karrier szempontjából, különösen, ha állami szervezetekben vagy a kormányzó pártban szeretne karriert csinálni. Ezekben az esetekben a mély politikai meggyőződés inkább kivételnek számít.

Összességében a politikai életben csak a fiatalok 1-2%-a vesz részt aktívan és legfeljebb 15%-uk érdekli komolyan a politika iránt. Ezek az adatok nem annyira fiatal életkorukból adódnak, hanem általános tendenciát tükröznek, azaz a politika iránti társadalmi

érdeklődés, ill. a politikai konkurencia csökkenését. A „hatalmi tengely” kiépülése ahhoz vezetett, hogy komoly súlyuk csak azoknak a politikai erőnek van, amelyek valamilyen módon beépültek ebbe a tengelybe (ez egyébként a lojális, az Orosz Föderáció Kommunista Pártjához hasonló ellenzékre is vonatkozik). A hatalmi tengelytől való eltávolodás elkerülhetetlenül politikai marginalizációhoz és információs vákuumba kerüléshez vezet.

A fiatalok döntő többségének érdeklődése, törekvései és céljai a politika szféráján kívül esnek, és a stabilitást, valamint az organikus fejlődést támogatják. Ezeket a fiatalokat aligha lehet kiábrándultnak nevezni. Nekik egyszerűen nem volt miből kiábrándulniuk, ha a szinte konkurencia nélküli orosz politikai életet nézzük. A peresztrojka „hősei” az ő szemükben már a múlt figurái közé tartoznak, eredményeik pedig nagyon messze kerültek azoktól az ígéretektől, amelyeket az „apák generációja” olyan nagylelkűen tett. Ebben a tekintetben egyébként megmutatkozik a generációk közötti dialógus jellegzetessége, az opponálás.

Még ennél is fontosabb, hogy a jelenlegi helyzet teljes mértékben kedvező a fiatalok törekvései és céljai szempontjából: ha valaki betartja a hatalom által előírt játékszabályokat, akkor több lehetősége van az önmegvalósításra és a sikerre, mint az idősebb generáció képviselőinek, akik gyakran kritikusan viszonyulnak a hatalom politikai korlátozásaihoz. Szüleiktől eltérően a felnőtt életüket megkezdő fiatalok nem panaszkodnak amiatt, hogy társadalmi környezetük tőlük idegen és ellenséges lenne. Ehelyett arra törekednek, hogy megtalálják benne azokat a pontokat, amelyekre támasz-

kodhatnak, és amelyek segítik őket karrierjük építésében. Összességében a 17–26 év közötti fiatalok többsége kifejezetten optimistán értékeli életkilátásait, beleértve az anyagi jólétet és a jövőbeni szociális státuszát is. A politikai stabilitás és a gazdasági fellendülés időszaka nyilvánvalóan további okot adott az optimizmusra. Mindent egybevéve a fiatalok nem bátortalanodtak el amiatt, hogy az elmúlt években a társadalmi-politikai rendszer zártabbá vált.

Zárszó. A mai Oroszország – társadalom poszttraumatikus állapotban

Nem egész két évtized a történelem perspektívájából nézve nagyon rövid időszak, de az orosz államiság 12 évszázadát tekintve is szinte semminek tűnik. Ám a Szovjetunió felbomlása utáni két évtized kétségtelenül az orosz történelem új periódusának kezdetét jelentette. Hogy mennyi ideig tart ez a periódus, és vajon következik-e utána még valami, egyelőre nyitott kérdések. A rohamléptekben változó világban az orosz társadalom és állam legaktuálisabb feladatai továbbra is az adaptáció és a túlélés, bár lehetséges, hogy a legkritikusabb időszak éppen az eltelt két évtized volt. Érthető módon ez a feltételezés nem elégséges a lezajlott változások komplex értékeléséhez. Maguk a lehetséges értékelések is nagyban eltérhetnek egymástól attól függően, hogy milyen normatív és elméleti-módszertani koordinátarendszert választunk.

A társadalmi transzformációkkal, átalakulásokkal kapcsolatos tapasztalatok Oroszországban és a kelet-közép-európai országokban már nem teszik lehetővé, hogy az átalakulásokra vonatkozó régi elképzeléseket mechanikusan alkalmazzuk, amelyek szerint az átalakulás valami olyan előre meghatározott mozgás, amely egy kiindulópontból a piacgazdaság és a demokratikus intézmények mindenki számára közös normái felé tart. A neoliberais determinizmusnak ez az elképzelése rend-

kívül népszerű volt az 1990-es évek reformátorainak körében, akik ily módon igazolták saját változatukat a gazdasági reformokra. Amikor azonban a társadalmi környezet másképp reagált ezekre a reformokra, mint ahogy azt az 1980-as években Nyugat-Európában kiadott makroökonómia tankönyvekben leírták, akkor az orosz neoliberalizmus apológétái lényegében arra a következtetésre jutottak, hogy ez még rosszabb jövőt sejtet az érintett társadalmi környezetnek, főleg azoknak, akik elméletileg sem képesek alkalmazkodni az új feltételekhez. Ezzel a korrekcióval a társadalmi átalakulásokat kezdik úgy felfogni, mint egy meghosszabbított, a jövőben is folytatódó folyamatot, amely legalábbis addig a pillanatig tart, míg „lelép a színről” az az idősebb vagy középkorú korosztály, akik „beleragadtak” a szovjet múltba.

A modernizációról széles körben elterjedt elképzelések szerint a sikeres átalakulás feltételei általában a következők: elegendő gazdasági és humán tőke, az elit rétegek egyetértése, az állam kontrollja az átalakulások felett, a súlyosabb konfliktusok elhárítása ill. megelőzése, a középosztály gyors fejlődése és az egész nemzetet mobilizáló eszme megléte. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a feltételeknek egy része megvolt Oroszországban, másik része csak a Szovjetunió felbomlása utáni második évtizedben kezdett kialakulni.

Oroszország hatalmas nyersanyag potenciállal rendelkezik, azonban számos liberális beállítottságú szakértő ebben a bőségben egyre kevésbé a növekedést, hanem éppen a szükséges intézményi átalakulásokat fékező tényezőt lát (a „nyersanyagok átka”, angolul „resource curse”). Meglévő politikai akarat esetén a ter-

mészeti kincseket lehet és kell is használni a sikeres és a lakosság számára kevésbé fájdalmas átalakulások érdekében.

A természeti forrásokon kívül az átalakulások kezdetén a gazdaság hatalmas ipari potenciállal rendelkezett. Aktív szerkezetpolitikával lehetőség nyílt volna ennek a potenciálnak a modernizációjára és a piaci feltételekhez való adaptációjára. A 90-es évek reformátorai azonban, de a Putyin-kormány gazdasági szakértői csoportja is következetesen elutasította azokat a kezdeményezéseket, amelyek az aktív iparpolitikára történő átmenetet sürgették, mert arra számítottak, hogy az általános makrogazdasági szabályozás az ágazatok természetes szelekciójához vezet. Azonban a belső piac szűkössége miatt az exportorientált ágazatokat kellett preferálni. A világpiacon Oroszország előtt egyetlen lehetőség kínálkozott: az ásványkincs-nyersanyag exportőr pozíció elfoglalása. A laissez faire politika eredményeképpen a gazdaság strukturális visszafejlődése zajlott. Egyrészt a magas technológiájú ágazatok munkakerőpotenciálja csökkent, másrészt a még a szovjet időszakban létrehozott infrastruktúra nemcsak morálisan avult el, de műszaki paramétereit tekintve is majdnem teljesen leamortizálódott. A gazdasági növekedés idején, Putyin elnöksége alatt egyes ágazatokban (autó-, repülőgépgyártás) kísérletet tettek a technikai megújulás, a gazdasági hatékonyság és a versenyképesség növelésére, de ezek nem voltak szisztematikusak és nem fejeződtek be a globális gazdasági válság kezdetéig.

Ami az emberi potenciált illeti, Oroszország fő problémája továbbra is a népességfogyás. Korábban már megjegyeztük, hogy a népességfogyás eredete a szov-

jet múltban keresendő. A volt szovjet köztársaságokból érkező nagyszámú bevándorló részben enyhítette, de nem oldotta meg a problémát. Összességében ezek a bevándorlók egy ideig még kompenzálni tudják a népességfogyást, az azonban már most világos, hogy középtávon ez a forrás ki fog merülni. A halálozás csökkentése és a születésszám növelése céljából hozott intézkedések sem tudják radikálisan megváltoztatni a helyzetet. Egyértelműen látszik, hogy az ország vezetése és a társadalom nehéz választás előtt áll: az egyik út a status quo fenntartása, azaz a népesség számának csökkenése és a társadalom elöregedése (és ennek következtében a nemzeti ambíciók visszafogása), a másik annak az ösztönzése, hogy a Föld távolabbi országaiból érkezzenek Oroszországba bevándorlók. Emellett komoly probléma a humán tőke is. A neoliberais gazdaságpolitika milliók tudásának elértéktelenedéséhez vezetett. Nekik ma kevés lehetőségük van arra, hogy munkahelyet találjanak magas technológiájú ágazatokban működő vállalatoknál, már ha létrehoznak ilyeneket az elkövetkező években. Megválaszolatlan egyelőre az a kérdés is, hogy tud-e az oktatási rendszer elegendő számú képzett munkaerőt kibocsátani ezen ágazatok számára. Egyelőre az orosz lakosság általános iskolázottsági szintje kifejezetten magas, és ez a tényező hozzájárulhat az újabb modernizációs „ugráshoz”.

Ami az elit szintjén való egyetértést illeti, az ezen a területen tapasztalható dinamika jól tükrözi azokat a változásokat, amelyeket az állam „kivonulása” és „visszatérése” váltott ki. Az 1993. szeptember végi-október eleji eseményeket, amikor az elitsoportok közötti konfrontáció súlyos polgárháborús konfliktussal fenye-

getett, úgy is lehet tekinteni, mint az „államnélküliség” csúcspontját, amikor a krízisből való kilábaláshoz egyetlen jogállami intézményt sem lehetett működésbe hozni. Akkor a konfliktust erő alkalmazásával oldották meg. Az elkövetkező években az elitréteg tovább növekedett és differenciálódott. Az 1998-as állami fizetésképtelenség következményei és az 1999-es újabb politikai konfrontáció az elitcsoportok között azonban újabb konfliktust váltott ki, ezt azonban a hatalmi szerevek megfelelő intézkedésekkel el tudták hárítani. Mindenekelőtt az elnöki adminisztrációnak köszönhetően történt így, amely mögött kétségtelenül az egyik elitcsoport (az ún. „család”) állt. Ezt követően, már Putyin elnöksége alatt, a hatalmi tengely helyreállításának folyamata biztosította a politikai elitcsoportok egyesítését, ami több csoportosulás számára csak kényszerűségből történt. Ma az elitcsoportok egysége és egyetértése éppúgy kedvezően hat az újabb modernizációs lépésekre, mint az, hogy az állam ellenőrzése alatt tartja az átalakulási folyamatokat és képes elhárítani a lehetséges konfliktusokat. A problémát nem az elitcsoportok egymás elleni harca, hanem kreatív potenciáljuk hiánya jelentheti, amelyre viszont csak további megújulással tehetnek szert.

A széles középosztály, mint a társadalmi-gazdasági átalakulások sikerének fontos feltétele egyelőre még gyenge pont a sikeres modernizáció szempontjából. A posztszovjet időszak két évtizede alatt kialakult egy új középosztály, melynek létszáma jelenleg 20-25%-on, azaz a szovjet középosztály szintjén stabilizálódott. Ez azonban még mindig nem jelenti a társadalom többségét. Egy szélesebb réteget – a középosztály periferiá-

ját – továbbra is a lecsúszás kockázata fenyegeti. Kedvező gazdasági feltételek esetén a periféria a középosztály növekedésének természetes bázisa. Gazdasági válság idején azonban, amelyet most Oroszország a világ többi részével együtt átél, a periféria a nagy létszámú szegény réteget gyarapítja. Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a Putyin–Medvedyev „tandem” gazdaságpolitikája a válság idején (az 1998-as hasonló helyzettől eltérően) enyhítette a középosztályt sújtó csapásokat. A réteg társadalmi közérzete összességében ma is kielégítő. Az orosz vezetés a középosztályban látja fő bázisát, és lehetőségeihez mérten igyekszik is megőrizni ezt a bázist. Sőt, célul tűzték ki a középosztály jelentős bővítését az elkövetkező évtizedben. Valószínűleg a vezetés is be fogja látni, hogy ahhoz, hogy a középosztály a teljes népesség 50-70%-át tegye ki, nem elég csupán az életszínvonalat növelni. Sokkal összetettebb intézkedésekre van szükség, amelyek arra irányulnak, hogy megszüntessék a regionális aránytalanságokat valamint a társadalom és a gazdaság visszafejlődését a falvakban és a kisvárosokban.

A továbbiakban az oroszországi helyzet sajátosságainak és perspektíváinak tárgyalásakor a társadalmi politikai átalakulás még egy tényezőjét szemügyre fogjuk venni, mégpedig azt, hogy létezik-e olyan eszme vagy projekt, amely az egész társadalmat mobilizálja.

Ahhoz, hogy megértsük az Oroszországban már lezajlott változások lényegét, rendkívül fontos annak felismerése, hogy ezek a változások együttesen igen súlyos társadalmi traumát jelentettek. A társadalmi átalakulás traumaként történő felfogását a kiemelkedő lengyel

szociológus, Piotr Sztompka dolgozta ki munkáiban. A változások traumatizáló hatásának okai a dezorientáció, a felhalmozott élettapasztalatnak az új körülmények közötti elértéktelenedése, a megszokott célok és jelentések tönkretétele. Az állam „kivonulása” a traumatizáló változások totalitását okozta.

Sztompka nyomán a traumatikus állapot következő fázisait lehet megkülönböztetni:

1. A közelgő traumatizáció előfeltételeinek megléte, melyek összefüggenek a gazdaságban, a szociális szférában, a kulturális és a politikai életben jelentkező válságtünetek számának növekedésével. Gorbacsovnak ilyen körülmények között kellett megkezdenie a peresztrojkát.

2. Maguk a traumatikus események, az az érzés, hogy az események folyása kikerült a vezetés kontrollja alól, és annak felismerése, hogy az ország vezetése a társadalmat és a konkrét egyént magára hagyja az új kihívásokkal szemben. Egyébként a trauma abban az esetben sem elviselhetőbb, ha az individuum úgy érzi, hogy az államhatalom részéről átgondolt manipulációknak esik áldozatul.

3. A szociális státusz elvesztését követően jelentős traumatizáló tényező az eszményképek és célok elvesztése. Ily módon a társadalmi-gazdasági megpróbáltatások lelki-erkölcsi és szociális-pszichológiai vetületet nyernek.

4. A trauma tünete és következménye a szociális viselkedési minták megváltozása. Közéjük sorolható pl. az, hogy a többség megbékél a korrupció rákfénjével, azt kényszerűen elfogadja a szociális viszonyok koordinátarendszerének, valamint részt vesz benne.

5. Aktív és passzív poszttraumatikus adaptáció (törekvés a nehézségek leküzdésére vagy megbékélés velük).

6. A traumatikus állapot leküzdése a politikai és gazdasági stabilizáció feltételei között zajlik és a stabilitás további megerősödése alátámasztja a társadalmi trauma sikeres leküzdését.²³

Egyébiránt fontos megérteni, hogy a „fantomfájdalmak” még sokáig kínozni fogják az orosz társadalmat. Oroszország esetében egyúttal nemcsak az 1990-es reformok traumájáról van szó, de az egész 20. század megrázkódtatásairól is, amikor a társadalom alapjait képező társadalmi rétegeket és csoportokat semmisítettek meg vagy ezek radikális törést szenvedtek el. Ezek az események mély, történelmi traumák.

De mégis, hogyan fogjuk fel a modernizációt és konkrétan Oroszország modernizációját? A szovjet időszakban vagy az orosz történelem folyamán az ország letért a történelmi fejlődés fő útjáról, amelyre csak most térünk vissza? Vagy az átalakulások két évtizede másról szól, mégpedig arról, hogy az új körülmények között az orosz társadalom a modernizáció felé vezető úton újra visszatért abba a már jól ismert kerékvágásba, amelyen csak „nagy teljesítményű motorral” lehet haladni, ez pedig maga az állam? Az 1990-es éveket taglaló értelmezések egy része ezt az időszakot az átmenet koraként fogja fel, amely a totalitárius rendszertől a demokrácia felé, a tervgazdaságtól a piacgazdaságig vezetett. A különböző tranzitológiai koncepciókban rendszerint makrointézmények létrehozását vagy átvételét helyezik a figyelem középpontjába (természetesen nyugati minta alapján). Ha megvizsgáljuk, hogy ezek a folya-

matok mennyire voltak hatékonyak és adekvátak az orosz viszonyokra, akkor a legfontosabb szakasz nem a legnagyobb átalakítások időszaka, hanem az utána következő viszonylagos stabilitás. Ebben az értelemben a Putyin-korszak a Jelcin-korszak eredményeinek ellenőrzésére szolgáló időszak. Világos, hogy ha az átmenetet úgy fogjuk fel, mint az A pontból a már korábban ismert B pontba való átmenetet, akkor két évtized elteltével az orosz társadalom valahol egy harmadik, előre nem látott és tervezett C pontban van. Ám sem a társadalom, sem az elit nem érzi dezorientáltnak magát. Épp ellenkezőleg, ma inkább az az érzés uralkodik, hogy a társadalom visszatért a korábban elveszített törekvéseihez, céljaihoz.

Az Orosz Tudományos Akadémia Összehasonlító Politológiai Intézetének munkatársai által 1996–2002-ben végzett szociológiai felmérések azt mutatták, hogy a társadalmi rend kialakulásában olyan normatív elképzelések játszanak fő szerepet, mint a haszon, a siker és az erősebb joga, míg a törvény, az emberi jogok, a mások véleményének tiszteletben tartása a megkérdezettek többsége számára kevésbé voltak fontosak.²⁴ Ha Alekszandr Zinovjev nyomán a szovjet társadalmat egy olyan sajátos társadalomként fogjuk fel, amelyben kényszerű volt a részvétel, akkor a társadalom 1991 utáni átalakulása, melyet az állam politikája és az információs mainstream is felerősített, olyan új társadalmat hozott létre, amelyben az erő, az önző érdekek és a köz javáért történő minimális együttműködés kerültek a középpontba. Ugyanezek a felmérések azonban azt is kimutatták, hogy létezik társadalmi igény az olyan értékekre, mint az erkölcs, az egyenlőség, a munka, a

család és a hagyományok. Lényegében a liberálisok számításai nem váltak be arra vonatkozóan, hogy a szabadság értékei automatikusan fejlődnek akkor, amikor a piaci erők szabadon működhetnek és a gazdasági életben az állam szerepe csökken. A szabadság értelmezését a gazdasági szabadságra szűkítették.

Az 1990 végére kialakuló intézményi rend alkotmányos törvényességét senki nem kérdőjelezte meg. A megkérdozettek többsége viszont kételkedett ennek a rendnek a társadalmi legitimitációjában, mivel véleményük szerint ez a rend a kisebbségek jogainak és érdekeinek védelmére irányul, ezért igazságtalan, instabil és távol áll a társadalmi ideáltól. Azt lehet mondani, hogy a Putyin-korszak elejére Oroszország polgárainak többsége felkészült az intézményes rend olyan átalakulására, amely nagy részben megfelelt volna értékrendjüknek.

Végül is ennek ahhoz kellett vezetnie, hogy elválik egymástól az oroszországi politikai kultúra kvintesszeneciája, azaz az állami paternalizmus, illetve azok a formális intézmények, amelyek a 90-es években nem tudtak valódi tartalommal megtelni, és kívülről, importként érkeztek (többpártrendszer, a hatalom megosztása, a tisztségeket betöltő személyek választása a hatalom minden szintjén stb.). Az említett intézményeknek vagy úgy kellett volna működniük, hogy véget érjen az Oroszországban hagyományos hatalomcentrikusság, vagy ellenkezőleg, ezeknek az intézményeknek maguknak kellett volna olyan fegyverekké válniuk, melyek az új feltételek között biztosítják ugyanannak az állami paradigmának a reprodukcióját. Azt kell mondanunk, hogy Jelcin alatt az orosz vezetés minden de-

mokratikus frazeológiája ellenére elvégezte a fő munkát az orosz politikai tradíció helyreállításában, egy új intézményi design mellett. Ami Putyin idején történt, már csak befejezése volt ennek a folyamatnak.

Meggyőződésünk szerint az orosz állam és társadalom mai állapota illeszkedik a Shmuel Eisenstadt által a „modernitás sokféleségéről” alkotott koncepciójába. Eisenstadt hangsúlyozza, hogy a nem európai társadalmak szerkezeti differenciációja egyáltalán nem szükségszerűen reprodukálja az európai modellt. Véleménye szerint az európai modell ösztönzi a különféle intézményi és ideológiai patternek megjelenését Európa határain kívül is. Az izraeli szociológus a következőket írja: „Lényeges, hogy ezek a patternek nem konstruálták meg a társadalmak hagyományainak egyszerű folytatását a modern korban. Az ilyen patternek kétértelműen kívül a modernitáshoz tartoztak, bár erős hatás érte őket a specifikus hagyományok, valamint kulturális és történelmi tapasztalatok hatására. A modernitás sokféleségéről szóló elmélet szerint a modern világ megértéséhez vezető legjobb út az, ha a modern világot úgy fogjuk fel, mint egy elbeszélést a kulturális programok sokféleségének szakadatlan létrehozásáról és rekonstrukciójáról.”²⁵

Eisenstadtnak a modernitás sokféleségéről alkotott koncepciójában az eredeti modell sem maradhat változatlanul, mivel az egész világon való elterjedése során kulturális programok sokasága fejt ki rá hatását. Az ilyen pluralizáció a modernitás importjának és exportjának többszörösen ismétlődő folyamata, amelynek során fundamentális intézményi és ideológiai változások zajlanak, de ezeknek a változásoknak az eredmé-

nyei messze nem mindig reprodukálják pontosan az eredeti európai projekt jellegzetességeit. Nyilvánvaló, hogy ez figyelhető meg a mai Oroszországban is.

A stabilizáció, amelyet Putyin kormányzása fő érdemének tartanak, nemcsak a társadalmi trauma (még nem lezárult) meghaladását jelenti, hanem a modernitás programjának orosz viszonyokra történő adaptációját is. Nagyon valószínű, hogy ennek az adaptációnak a konkrét aspektusait és formáit idővel elvetik, de az igazi eltérés az, hogy bár az orosz társadalom már elég nyitott a modernizációra, de azt megvalósítani az állami intézményekre támaszkodva fogja. Oroszországnak saját modernizációja lesz. Azt lehet mondani, hogy a még nagyon kezdetleges putyini verzióban „imitált demokráciáról” van szó. De aligha lehet azt állítani, hogy a modernizációnak ezt a verzióját akarata ellenére erőltették rá az orosz társadalomra. Putyin politikája válasz volt a poszttraumatikus gyógyulás iránti igényre. A társadalom „saját ízlése szerint formálta” az intézményeket és gyakorlatokat. Az, ami liberális szempontból regressziónak tekinthető, lényegében a politikai hatalom azon formáinak újrateremtése volt, amelyek hagyományosan „komfortosnak” számítottak az orosz társadalomban. Lényegében a posztszovjet történelem második évtizedének végére rekonstruálódott a hagyományos, hatalomközpontú intézményi rend, vagy – Fedotov kifejezésével élve – visszatérés történt a vertikális intézményi mátrixhoz.

Újra hangsúlyozzuk: az elmondottak nem jelentik azt, hogy Putyin alatt rátaláltak a végleges egyensúlyi helyzetre és az orosz társadalom végre „visszatalált önmagához”. „A politikai tér depolitizációja” (Jurij Leva-

da), a tényleges korlátozások a nyilvános politizálásban a magánélet széleskörű szabadsága mellett nem tekinthetők az orosz modernitás végleges változatának, már csak a külső kihívásokra adott válasz szükségessége miatt sem. Ehhez elengedhetetlen az innovációs áttörés, továbbá az orosz társadalomnak önmagában is meg kell találnia a belső dinamizmus forrásait. Ebből a szempontból különösen érdekesek az elmúlt két év eseményei, melyek során Oroszországban megváltozott a hatalmi konfiguráció, majd az ország szembekerült a globális gazdasági válság kihívásával.

2007-től kezdve az orosz politikai osztályban feszültség volt tapasztalható Putyin elnöki mandátumának közelgő lejártja miatt. Putyinnak döntenie kellett, hogy megváltoztassa-e az alkotmányt, amely megtiltja, hogy az elnök az államfői tisztséget két mandátumnál hosszabb ideig töltsse be egymás után, vagy javasoljon utódjául valakit, ő pedig válasszon magának valamilyen más politikai tisztséget. Putyin népszerűsége és politikai sikerei csúcsán, a „hatalmi tengelyt” teljes mértékben kontrollálva minden további nélkül választhatta volna azt az utat, hogy meghosszabbítja az elnöki felhatalmazás időtartamát, amely egyébként jellemző a posztszovjet térség országainak a többségére. Putyin azonban inkább lemondott az elnöki tisztségről és egy szinttel lejjebb lépve elfoglalta a kormányfői pozíciót. Döntésének az a magyarázata, hogy Putyin tartott a Nyugat negatív reakciójától. Egyértelmű, hogy döntése mögött az az igyekezet munkált, hogy az intézményes rend keretein belül maradjon, amelyben az elnök gyakorlatilag „megválasztott uralkodó”, de legitimitásának alapja a választási procedúra és az azt követő rotáció

lehetősége. A választási alternatíva lehet félig fiktív, amikor egy konkrét személy jogáról zajlik népszavazás, hogy elfoglalja-e a legmagasabb állami tisztséget (így volt 2000-ben, 2004-ban és 2008-ban), de a választás intézményét Oroszországban már nem lehet megkerülni. Az államfő megválaszthatósága nem zavarja az állam „gyámkodásának” megvalósulását a társadalom felett, sőt inkább a társadalom és a legfelsőbb hatalom egységének szakrális aktusaként jelentkezik.

A legmeglepőbb dolog azonban az utód bemutatásakor és a Putyin–Medvegyev közötti hatalomátadáskor történt. Először is Medvegyev kijelölését úgy értelmezték, mint a liberálisok sikerét és a rendpártiak alulmaradását, kijelölése arról tanúskodott, hogy az orosz politikai elitben megváltoztak az erőviszonyok. Másrészt az elnökválasztási kampány során a figyelem a nemzeti fejlődés stratégiájának problémáira összpontosult. Új, szisztematikus, hosszútávú, a konszolidáció alapjául szolgáló cselekvési programra tettek javaslatot. Korábban Jelcin elnök is elgondolkodott egy ilyen nemzetegyesítő program vagy össznemzeti eszme szükségességéről, és kidolgozására speciális bizottságot hozott létre. Putyin elnöki mandátuma első éveiben megelégedett a rövid távú feladatokkal, pl. a GDP megduplázásával 2010-re. Csak második elnöki mandátumának végén kezdett szisztematikus nyilatkozatokat tenni a hosszútávú nemzetstratégia problémái kapcsán. Ezeknek a megnyilatkozásoknak az összessége a Putyin-féle terv elnevezést kapta.

Ha a Putyin-féle tervről, mint hosszútávú politikai programról beszélünk, akkor ennek lezárása Putyinnak az Államtanács 2008. február 8-án tartott ülésén mon-

dott beszéde volt. Ebben a beszédben a politikai tervezés horizontját 2020-ig, azaz három választási ciklusra tágitották ki. Minden valószínűség szerint ez az időhorizont többek között arra utalt, hogy a megállapodások komplexuma, melynek a keretében a hatalomátadásnak végbe kell mennie, túlmutat az elkövetkező négy éven és éppen ez a körülmény biztosítja, hogy a hatalmi konfiguráció változásának egész sémája működőképes marad.

A beszéd sajátos drámaiságát az adta, hogy Putyin a 2000–2008 között folytatott politika sikerének leszögezése mellett elismerte, hogy a program változtatások nélküli folytatása az ország fejlődésének megtorpanásához, és végeredményben Oroszország visszafordíthatatlan lemaradásához vezet a világ vezető hatalmaival képest, továbbá szuverenitásának elvesztéséhez. Putyin lényegében a fordulat ideológusaként lépett fel, amelynek időben egybe kell esnie az új elnök érkezésével a Kremlbe.

Medvegyev elnökválasztási kampánya alatt a hosszútávú stratégia kérdéseit leginkább az 5. Krasznajarszki gazdasági fórumon elhangzott beszédében érintette.²⁶ A „Négy i”-nek nevezett koncepció (intézmények, infrastruktúra, innovációk és investíciók) kétségtelenül újabb lépést jelentett a 2020-ig tartó stratégiában. Ugyanakkor a Krasznajarszokban hangoztatott elv, miszerint „jobb a szabadság, mint a szabadság hiánya”, a hosszútávú politikai stratégiai kidolgozásában a liberális hozzáállást volt hivatott hangsúlyozni.

Krasznajarszki beszédében Medvegyev nem ítélte meg egyértelműen optimistán az említett tervek megvalósításának perspektíváját és felhívta a figyelmet a

kibontakozó világméretű válsággal kapcsolatos veszélyekre. A történelmi tapasztalatokat érintve olyan szituációkat említett meg, melyek során az ország kezdeti fejlődését forradalmi megrázkódtatások vagy háborús konfliktusokba való felelőtlen bevonódások szakították meg. Maga a stabilitás is, ha nem úgy fogjuk fel, mint a stagnálás lehetőségét, növekvő kockázattal jár együtt. Medvegyevet idézve „mára akkora fejlődési potenciált halmoztunk fel, hogy buta és erkölcstelen lenne, ha nem használnánk fel ezt, elveszítenénk az esélyt a minőségi fejlődésre a gazdaságban, technológiákban, polgáraink életszínvonalában és nem alakítanánk ki egy olyan társadalmat, amely igazán erős a külső megrázkódtatásokkal szemben.”

A 2009 szeptemberében kitörő világgazdasági válság alátámasztotta azokat az aggodalmakat, hogy a Putyin elnöksége idején elért gazdasági eredmények nem tartósak. Erre többek között a következő tényezők is okot adtak, miattuk aztán az orosz gazdasági teljesítmény visszaesése lett az egyik legnagyobb: a gazdaság nyersanyagorientáltsága, a nemzeti valuta árfolyamának az olajártól való függése, a pénzügyi szektor gyengesége, a belső piac szűkösége, az orosz vállalati kliensek túl magas eladósodottsága a külföldi bankokkal szemben, a portfólió beruházások spekulatív jellege. Utolsó becslések szerint az orosz GDP csökkenése 2009-ben 9%-ot tehet ki.

Az orosz társadalom állapota viszont a válság idején sokkal stabilabbnak mutatkozott. A gazdasági gondok, a fizetések csökkenése és a munkanélküliség növekedése nem vezettek tömeges tüntetésekhez, mint ahogy ezt egyes elemzők 2008 végén előrejelezték. Voltak

tiltakozások, de elsősorban helyi jelleggel. Az egyes szociális konfliktusok megoldásában a hatalom képviselői is részt vettek, köztük Putyin is, aki kihasználta ezt a lehetőséget arra, hogy megmutassa az állam új, keményebb pozícióját az oligarchákkal való viszonyban. Egészében véve a válság első éve a szociális és politikai stabilitás jegyében telt.

A Medvegyev–Putyin kettős azonban minden valószínűség szerint le fogja vonni a tanulságot az elmúlt év történéseiből. Ez részben a nemzeti fejlődés hosszútávú stratégiájának korrektúrájára vonatkozik. Putyin és Medvegyev kijelentései is arról tanúskodnak, hogy az orosz vezetés készen áll határozottabb intézkedések meghozatalára. Medvegyev 2009 szeptemberében az elektronikus sajtóban közölt „Előre, Oroszország!” című cikkében újra hangsúlyozta, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági modell reprodukálása az országot zsákutcába vezet. Oroszország elnöke szükségesnek tartja „az ország megszabadítását az eddig elhanyagolt szociális nyavalyáktól, amelyek lekötik alkotó energiáit és fékezik előrehaladását.” Oroszország vezetői felismerték a további modernizációs lépések szükségességét és átlátják, hogy ehhez erős társadalmi támogatásra van szükség, továbbá le kell küzdeni az orosz elit befolyásos részének ellenállását is. Bizonyos értelemben az orosz társadalom „felébresztéséről” van szó. Az állami paternalizmus ösztöne, amelynek köszönhetően a 21. század első évtizedében biztosítani lehetett a stabilitást, akadályává válik a modernizáció második szakaszának. Az a vágy, hogy „megcsináljuk magunkat”, vagyis lépésről lépésre érjünk el személyes sikereket, nem jellemző vonása az orosz nemzetnek. Ebből ered a

kezdeményezőkézség és az új elképzelések hiánya, a megoldatlan kérdések, a társadalmi viták és a kritikus megszólalások alacsony színvonala. A társadalmi egyetértés és támogatás rendszerint hallgatásban fejeződik ki. Az ellenvetések nagyon gyakran emocionálisak, vagdalkozóak, ám ugyanakkor felületesek és felelőtlenek. Ez a retorika részben az 1990-es évek liberális reformjainak ideológiájára emlékeztet. Magától értetődően Medvegyev – és még nála is határozottabban – Putyin, azt hangsúlyozzák, hogy az elmúlt évtizedre jellemző állami „bénultság” és politikai káosz semmilyen körülmények között nem ismétlődhet meg. Elegendő okkal lehet azonban feltételezni, hogy Oroszországban a hatalmi politika libikóka-jellegű és a libikóka most éppen a liberális oldalon áll. Azonban nagyon valószínű, hogy a libikóka emelkedései-süllyedései egyre kisebbek lesznek.

Vajon sikerül-e a vezetésnek ily módon aktivizálni a társadalmat úgy, hogy nem provokál új társadalmi, vagy akár nemzetek közti konfliktusokat? Oroszországban láthatóan már nem lehet erőltetni a modernizációt, a jövőbe való áttörést többé nem lehet a humán tőke óriási veszteségei árán megvalósítani, ami jellemző volt a nagy péteri europaizációra és a sztálini iparosításra. Ilyen körülmények között az állam feladata, hogy az embereket egy jobb jövő nevében a kreatív megújulásra és saját forrásaik mobilizálására ösztönözze, de egyelőre még nem tudható, hogy a társadalomtól megkapja-e az olyannyira várt visszhangot. Oroszország jövője, de az egész világ jövője sincs előre eldöntve, a jövő nyitott és sokesélyes.

JEGYZETEK

- ¹ Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи. М., 1983. С. 294.
- ² Пивоваров Ю. С. Русская власть и публичная политика. Заметки историка о причинах неудачи демократического транзита. // Полис, 2006, № 1. С. 15.
- ³ Средний класс в современной России. Под. Ред. М. К. Горшкова, Н. Е. Тихоновой // М.: Институт социологии РАН, 2008.
- ⁴ Средний класс как социальная база обеспечения конкурентоспособности России // Россия реформирующаяся. Ежегодник 2005. М.: Институт социологии РАН, 2005.
- ⁵ Рывкина Р. В. Интеллигенция в постсоветской России - исчерпание социальной роли // Социол. исслед. 2006, № 6.
- ⁶ Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учебное пособие. М., 2004.
- ⁷ Крыштановская О. Анатолия российской элиты. М., 2005.
- ⁸ Уо.
- ⁹ Грановский С. А. Прикладная политология: Учебное пособие. М., 2004.
- ¹⁰ Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации. М., 2004.
- ¹¹ Никонов В. Путинизм // Современная российская политика: Курс лекций. М., 2003.

-
- ¹² Крыштановская О. Анатомия российской элиты. М., 2005. 74.
- ¹³ Якимов В. Создание работающих механизмов социального взаимодействия – шанс для возрождения России // Профессионалы и сотрудничество. М., 2000. Вып. 4. 155.
- ¹⁴ Anheier H. Can culture, market and state relate // LSE Magazine. L., 2000. 17.
- ¹⁵ Повседневность некоммерческих организаций. М.: ФОМ, 2001. 35.
- ¹⁶ Вайнштейн Г. И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна, 2001.
- ¹⁷ Петренко Е. С., Градосельская Г. В. Добровольные объединения в условиях атомизации. // НГ-Сценарии, 22 июля 2008 г.
- ¹⁸ Уо.
- ¹⁹ Вишневский А. Г. Великая многонаселенная держава // Россия в глобальной политике. 2003, № 3.
- ²⁰ Уо.
- ²¹ Уо.
- ²² Уо.
- ²³ Штомпка П. Социальное изменение как травма. // Социологические исследования, 2001, № 1-2.
- ²⁴ Патрушев С. В. Варианты универсализации институционального порядка. // Форум 2003. Социум и власть. М., 2003. 15.
- ²⁵ Eisenstadt S. N. Multiple modernities // Daedalus – 2000., Vol. 129, N 1, P 2.
- ²⁶ http://www.medvedev2008.ru/live_press_15_02.htm

Megjelent:

IRINA GLEBOVA
Oroszország ma – kultúra, mentalitás, média

TATJANA BITKOVA
Oroszország külpolitikája

DMITRIJ JEFREMEŇKO
Állam és társadalom Oroszországban

Előkészületben:

NYINA FILIPPOVA – SZERGEJ AKOPOV
Az orosz világ a 20. században

ALEKSZANDR KAMENSZKIJ
Az orosz térség

IGOR KONDAKOV
Az orosz kultúra nagy korszakai

*Készült a Russzkij Mir Alapítvány
támogatásával*

ФОНД РУССКИЙ МИР

*A borítón Szabó Leila
Ruszsztika mesterszakos hallgató fotója látható*

ISSN 2063-7179

ISBN 978-963-7730-76-4

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
és az ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ
vezetője

<http://russtudies.hu>

Tervezés, tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés:
Komáromi Nyomda és Kiadói Kft.
Felelős vezető:
Kovács Jánosné ügyvezető igazgató